

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԾԱ.

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐՈՒ
ԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՔՈՒԼԱՅ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1949

891.99.09
U-45.

19 NOV 2011

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԿ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLX

DIE REIHENFOLGE
DER BÜCHER DES
NEUEN TESTAMENTES
BEI DEN ARMENIERN

VON

P. AUGUSTIN SZEKULA

MECHITHARIST

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1949

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԳՐՔԵՐՈՒ
ԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

ԳՐԵՑ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՍԵՔՈՒԼԱՅ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏԳԱՐԱՆ

1949

30 JUL 2013

52-2001

Նոր կտակարանի հայոց մասնագիտական հարցի մը նուիրումը է աշխատասիրութիւնս, զոր ջանացի լուսաբանել :

Աշխատութիւնս նախ լոյս տեսած էր «Հանդէս Ամսօրեայ»ի էջերու մէջ (1947, էջ 97—106, 179—190, 289—299, 347—357, 483—489) : Արտատպութիւնս կրած է քանի մը մանր փոփոխութիւններ, տեղ տեղ նաեւ ընդլայնումներ :

Մասնաւոր շնորհակալութիւն կը պարտիմ Մեծ . Հ . Ներսէս Վ . Ակիմեանի, որ իր ընտելական ազնուութեամբ ուղեցոյց եղաւ ինձ այս նախընծայ աշխատասիրութեանս ընթացքին :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Եջ

Ազգ	Ե
Բովանդակութիւն	Է
Ա. ՄԱՍ — ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ	
1. Ընկալեալ խմբաւորում	1
2. Հայոց ծանօթ օտար ցուցակներ.	
ա. Կանոնադրեր	
1. Լաւագիւղի ժողով	3
2. Անտիոքայ Բ. ժողով	4
3. Ի ձեռն Կղեմայ կանոնք	6
4. Պարտաւայ կանոնք	7
5. Կանոնք Հարցն Հեռուստաց	14
բ. Ս. Հարք	
1. Կիւրեղ Երուսաղեմացի	15
2. Եւթաղ	17
3. Եւաղբ	17
4. Եւսերիոս Կեսարացի	17
5. Յովհաննէս Ոսկերեբան	17
3. Հայ ցուցակներ	
1. Անանիոս Շիրակացի	21
2. Գէորգ Կազն	25
3. Վրեհնայի Ձեռ. Թ. 320	27
4. Սարկաւայ վարդապետ	31
5. Գրիգոր Որդի Աբասայ	35
6. Միսիթար Այրթովանեցի	39
7. Գրիգոր Տաթևացի	41
8. Առաքել Սիւնեցի	43
9. Ստեփանոս Չիբ	44
10. Ճաշոց	47
11. Ազարիա Կաթողիկոս եւ Ձեռնադրութիւն Եղիսկոպոսաց	48

	Էջ
1. Աւարանք	51
2. Աւարելահանք	
Ա. Գործք Աւարելոց	59
Բ. Թղթեր	62
Ա. Կաթողիկեացք	65
Բ. Պաշտօնանք	67
3. Եպանութիւն Յովնանու	80
4. Հանդիսա Յովնանու	82
5. Աղերս Եւթաղի	84
Resumé	86

Ա. ՄԱՍ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1. ԸՆԿԱԼԵԱԼ ԽՄԲԱՌՈՐՈՒՄ

Նոր Կտակարանի Գրքերու լոկ յաջորդականութիւնը ընտրած ենք նիւթ մեր այս ուսումնասիրութեան, առանց նկատի առնելու անոնց կանոնականութեան հարցը:

Մանօթ չէ քննադատութեան անհատ մը, որ հեղինակ կարենայ համարուիլ Ս. Գրոց արեւելեան կամ արեւմտեան խմբաւորումին, բայց ստոյգ է թէ արեւելք արդէն Դ. դարուն թէ՛ հին ու թէ՛ նոր Կտակարանի մասերուն մէջ կը տիրէր որոշ յաջորդականութիւն մը¹: Թէ Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան ժամանակ ընդգրկուած է որոշ ցուցակ մը, այդ չենք գիտեր, բայց եւ այնպէս շատ հաւանական կը գտնենք, որ յունական ցուցակ մը ուղղութիւն տուած ըլլայ մեր թարգմանիչներուն:

Այսօր իրրեւ ընկալեալ խմբաւորում կը հանչցուի այն կարգը, որուն հետեւած է Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան իր 1805ին հրա-

¹ Հմտ. Th. Zahn, Geschichte des Neutest. Kanons. Erlangen, 1890. հար. Բ., էջ 343:

տարակած Աստուածաշունչին մէջ²։ Այս
կարգը իր բնարած «ընտրելագոյն զբջայիր
դազափար»ի կարգը չէ, ինչպէս ինքն ալ կը
խոստովանի ծանօթութիւններուն մէջ, այլ
կազմուած է համեմատութեամբ ձեռագիր-
ներուն մէջ տիրող ա՛յն կարգին, որոնք
բաղդատութեան ասնուած են հրատարա-
կութեան համար, ասանց անտեսելու նաեւ
յունական «հաւատարմագոյն բնագիրները»։

Զօհրայի կարգն է՝

Աւետարանք՝	առ Եփեսացիս
Մատթէոս	„ Փիլիպեցիս
Մարկոս	„ Կողոսսացիս
Ղուկաս	„ Թեսաղոնիկե-
Յովհաննէս	ցիս Ա.
Գործք Առաքելոց	„ Թեսաղոնիկե-
Կարողիկեայք՝	ցիս Բ.
Յակոբայ	„ Եբրայեցիս
Պետրոսի Ա.	„ Տիմոթէոս Ա.
Պետրոսի Բ.	„ Տիմոթէոս Բ.
Յովհաննու Ա.	„ Տիտոս
Յովհաննու Բ.	„ Փիլիմոն
Յովհաննու Գ.	(յօր. Թուղթ Կորն-
Յուդայի	թացւոց Գ.)
(յօր. Աղերս Եւթա-	Յայտնութիւն Յով-
ղեպ, Յայտնու-	հաննու
թիւն Յովհաննու)	Յաւելուած՝
Պաղոսի Առաքելոյ՝	Թուղթ Կորնթաց-
առ Հոսովմայեցիս	ւոց Գ.
„ Կորնթացիս Ա.	Հանդիստ Յովհան-
„ Կորնթացիս Բ.	նու (յօր. չիք)
„ Գաղատացիս	Աղերս Եւթաղեայ։

² Աստուածաշունչ։ Մատենան Հին և Նոր Կաա-
կարանաց, Վենետիկ 1805։

2. ՀԱՅՈՅ ԾԱՆՈԹ ՕՏԱՐ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

ա. Կանոնագիրք

1. Հայ թարգմանիչները Աստուածա-
շունչի «սուրյ» եւ «Հաստատուն» օրինակ-
ներու հետ կը բերեն նաեւ Նիկիական կո-
չումը կանոնները: Այս Նիկիական կանոն-
ներու խումբին մէջ են Լառդիկէի ժողովոյն
(365) վճիռները, որոնք հասած են մեզ Ե.
դարու թարգմանութեամբ: Այս ժողովին
ԾԵ. (ԾԴ.) որոշումը, որ յանարէնի մէջ
կը կրէ Կ. (ԾԹ.) համարը³, կը հայի Ս.
Գրոց կանոնականութեան հարցին: Նոր
Կառկարանի Գրքերը հոս նոյն կարգն ունին
ինչպէս Զօհրապեան: Կը պահպին միայն քանի
մը ձեռագրերու մէջ Պօղոս Առաքեալի քանի
մը թղթերը: Այս կէտին պիտի անդրադառ-
նանք վարը:

«Նորոց Կառկարանաց Դ. Աւետարանք.

Մատթէոս

Մարկոս

Ղուկաս

Յովհաննէս

Գործք Առաքելոց

Կաթողիկէք թուղթք է

ա. Յակոբայ

բ. Պետրոսի

³ Հմմտ. K. J. Hefele: Conciliengeschichte, Freiburg i. Br. 1873. II հար., էջ 748. J. B. Pitra: Juris Eccl. Graec. Historia et Monumenta. Romae 1864, էջ 504:

դ. Յովհաննու

ա. Յուդայի

Պաղոսի թուղթք

ա. Առ Հռովմայեցիս

բ. „ Կորնթացիս

ա. „ Գաղատացիս

(ա. „ Եփեսացիս)

ա. „ Փիլիպեցիս

ա. „ Կոլոսացիս

ա. (բ.) „ Թէսաղոնիկեցիս

ա. „ Եբբայեցիս

ա. „ Տիմոթէոս

բ. „ Տիտոս

ա. „ Փիլիմոն»

2. Հայոց Կանոնագիրքը կը ճանչնայ նաեւ Սահմանի Անտիոքայ Բ. Ժողովոյն⁴։ Այս Ժողովը, որ պատմական կեղծիքի մը երեւոյթն ունի, իր «Սահման»ները քաղած է Ս. Հարց դործերէն, որոնք ճոխացուած են Ս. Գրոց վկայութիւններով։ Թ. Կանոնը որ կը բովանդակէ Ս. Գրոց ցանկ մը, առնուած է Լաւողիկէի Ժողովի որոշումներէն եւ լրացուած, ինչպէս կ'երեւայ, Անանիա Շիրակացւոյ «Որքանութենէն» (աեւ վարը էջ 21)։

⁴ Ձեռ. Վիեննայի Միտիթ. Մատ., Թիւ. 810.
Բղ. 134բ։

«Նոր Կտակարանը Հորք աւետարանիչքն .

Մատթէոս

Մարկոս

Ղուկաս

Յովհաննէս

Գործք Առաքելոց

Կաթողիկէայց թուրաք է

ա . Յակովբա (յ)

բ . Պետրոսի

դ . Յովհաննու

ա . Յուդայի

Պաւղոսի թուղթք ԺԴ .

առաջինն առ Հռովմայեցիս

բ . ,, Կորնթացիս

դ . ,, Նոսին

դ . ,, Գաղատացիս

ե . ,, Եփեսացիս

զ . ,, Փիլիպեցիս

է . ,, Կողոսացիս

բ . ,, Թէսաղոնիկեցիս

թ . ,, Նոսին

ժ . ,, Եբրայեցիս

ժա . ,, Տիմոթէոս

ժբ . ,, Նոյն

ժդ . ,, Տիտոս

ժդ . ,, Փիլիմոն

Այս սահմանք եղան ի Ժողովոյն Անտիո-
քայ :

Միանգամայն նորոյ Կառկարանայ տունս
ԱՓՇՂԱ. . . .» :

3. Եկեղեցական—կանոնական հարցե-
րուն մէջ շատ մեծ հեղինակութիւն վայե-
լած են մեր քով «Սահմանի եւ կանոնի սուրբ
Առաքելոցն ի ձեռն Կղեմայ առաքեալ հեքա-
նոսաց» : Կանոնադրքին մէջ «Վարդապետու-
թիւն Առաքելոց» բաժնին կը յաջորդեն
ասոնք :

Յունարէն բնագիրը, որուն վրայէն կը
համարինք թէ եղած ըլլայ հայ թարգմա-
նութիւնը, աւելի անաղարտ պահած է անոր
վերջնաորութիւնը, որ կը պահուի հայերէնին
մէջ⁵ : Այս պահաս 26 (27) կանոնը իր
ամբողջութեամբ ցուցակ մըն է Եկեղեցւոյ
մէջ կանոնական համարուած Գիրքերու :
Այս պահասը չէ վրիպած գիտնականներու
աչքէն : Անդրադարձութիւններ կը գտնենք
այս նկատմամբ Ֆրէտէրիք Մուրատի «Յայտ-
նութեան Յովհաննու հին հայ թարգմանու-
թեան» արժէքաւոր ուսումնասիրութեան
մէջ⁶ : Աւելի ծանրացած է այս կէտին վրայ
Մելիք-Թանդեան⁷ : Նա կը յաջողի երեւան
հանել հայ ձեռագիր մը՝ Էջմ. Թ. 740, ուր
իրապէս կը գտնէ ուրիշ ձեռագիրներու մէջ
պակսող 85րդ կանոնը համաձայն յունական

⁵ Pitra, էջ 35—36. Հմմտ. Կէտիկեան Հ. Հ.,
Կանոնագիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Վենետիկ
1941, Ա. Առաքելական Կանոնք, էջ 42:

⁶ Տպ. Երուսաղէմ 1911, էջ Խ2Գ:

⁷ Հայոց Եկեղեցական իրաւունքը. Շուշի 1903,
էջ 113:

բնագրին: Այս մասին կը խորհրդածէ Մելիք-Թանգեան, «Բայց թէ ինչո՞ւ մեր ձեռագրերից միայն 740ում կայ այս 85րդ կանոնը, միւսներում չկայ, պատճառը ճշգոթեամբ որոշել չի կարելի, միայն նկատելի է, որ դո՞նէ առաքելական կանոնների համեմատութեան մէջ թիւ 740 ձեռագիրը ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ, և շատ համապատասխան է յունասերունականին: Ինձ թւում է, որ մեր ձեռագրերից դուրս է ձգուած այս կանոնը նրա համար որ յիշուած գրքերից մի քանիսը դեռ կապածելի էին համարում 4—5 դարերում»:

Մեր քննութիւնները սակայն տարբեր եղրակացութեան յանդեպան: Չենք մերժեր թէ թարգմանիչները ևւ կամ յետագայ գրչադիրները կրնային դուրս թողած ըլլալ այս կամ այն դիրքը, ազդուելով իրենց ժամանակի ըմբռնումներէն քանի մը գրքի կանոնականութեան հարցին շուրջ, բայց այս պատճառ չի կրնար նկատուիլ յապաւելու համար ամբողջ կանոնը: Ինքնին թիւ 740 ձեռագիրը փաստ մըն է, քանի որ «ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ» թէ Առաքելական կանոններու հայ թարգմանութեան մէջ սկզբնաբար եղած է այդ կանոնը: Թէ ի՞նչպէս դուրս թողուած է ան՝ կը համարինք մեկնած ըլլալ այսպէս.

4. Պարտաւայ ժողովը Սիոն կաթողիկոսի օրով 768ին, որ միակ ազգային հնագոյն ժո-

զովն է, որ հետաքրքրուած կը համարուէր այս խնդիրներով, ունի հետեւեալ ի՛Դ. կանոնը. «Ազջիկ խօսեալ ատն... և ապա ամուսնացին: Եւ եղիցի ձեզ ամենեցունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց պաշտելի Գիրք սուրբք ի հին և ի նոր կառկարանացն⁸...»: Այս ի՛Դ. կանոնը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, կազմուած է իրարու բոլորովին անյարիր երկու մասէ: Բնականոն ընթացքով երկրորդ մասը կազմած ըլլալու էր ԻԵ. ուրոյն կանոն մը, որ սակայն նշանակուած չէ: Ֆ. Մուրատ (էջ ՄՁԳ.) ձեռնպահ կը փնայ այս երեւոյթին առջեւ և կը բաւականանայ յայտնելու կարծիքս. «Իցէ այդ որպէս և իցէ, յայտ է՝ թէ արդի ճառեալ կանոն (Պարտաւայ) Ս. Գրոց յօրինեալ է ըստ օրինակի ՉԴ. (ՉԵ.) Առաքելական կանոնի (ըստ յունարէն ընազրի)»: Ն. Վ. Մովսեկեան, Սիոն ամսագրի մէջ (1944 էջ 26) իր հրատարակած գրութեամբն՝ «Պարտաւի ժողովին կանոններուն վերջին յօդուածը» աւելի աներկիւզ կը փաստարկէ. «Այս կանոնը իր ներկայ ձեւին մէջ կը թուի ըլլալ պատահական յաւելում մը Պարտաւի ժողովին կանոններուն վրայ, կատարուած խմբագրողի մը կամ ընդօրինակողի մը կողմէ, որ իրենն աղբիւր ունեցած է հնազոյն

⁸ Բնագիրը առած ենք մեր Մատենադարանի ԹԻՒ 810 ձեռագրէն: Հմմտ. Արսէն Վ. Ղլաճեան, Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի. Վաղարշապատ 1905: Արատաւոյութիւն Արարատ ամսագրէն:

կանոն մը... եւ հետեւաբար ան չի ներկայացնէր Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական մէկ ժողովին հեղինակութիւնը Ս. Գրոց կանոնին վերաբերմամբ :

Ի ձեռն Կղեմայ Առաքելական կանոններու յիշեալ ԶԴ. կանոնին թեթեւ համեմատութիւնը արդէն կը բաւէ համոզուելու համար, թէ Պարտաւայ ժողովոյն բնծայուած Ս. Գրոց այս ցուցակը ոչ թէ միայն քաղուածոյք է Կղեմէսի ԶԴ. կանոնի յունարէն բնագրէն, այլ ստուգիւ բառական թարգմանութիւնն է անոր : Կը հետեւի ասկէ թէ Ս. Գրքի այն ցուցակը, որ կցուած է Պարտաւի ԻԴ. կանոնին, ամենեւին կապ չունի Պարտաւի ժողովին հետ, այլ մասն է Կղեմայ կանոններուն, որ հայ թարգմանութեան մէջ կորսուած կամ նոյն իսկ չթարգմանուած կը համարուէր : Այս հետեւութիւնը կը հիմնաւորուի նաեւ այն պարագայով, որ ինչ ինչ ձեռագիրներ, այսպէս ZABCD բոլորովին անծանօթ կ'երեւան այս կանոնին ինչպէս կը տեսնուի այս Ղլաճեան վրդ. Ի Պարտաւայ ժողովոյն կանոններու քննական հրատարակութենէն (էջ 25) :

Թէպէտ այսպէս Կղեմայ ԶԴ. կանոնին հայերէն թարգմանութիւնը վերայայտնած կ'ըլլանք, բայց առաջին մասը միայն (չին Կառկարան) : Վասն զի երկրորդ մասը, որ կը բաժանուակէր Նոր Կառկարանը, առ այժմ կորսուած կը համարինք : Թէ ինչպէս կրնար կորսուիլ կանոններուն երկրորդ մասը,

առիթ կու տայ խորհրդածութեանս. մեր այսօրուան կանոնադիրքը աղբիւր ունեցած պէտք է ըլլայ օրինակ մը, ուր Կղեմայ կանոններու մէջ Ս. Գրոց ցանկը զբաղած էր իրարու յաջորդող երկու թղթերու միայն: Այս ձևադրէն՝ երկրորդ թուղթը ինկած էր արդէն, երբ կ'ընդօրինակուէր էջմ. Թիւ 740 ձևադրի զաղափարը: Իսկ մեր սովորական բնադիրը արտադրուած է նոյն այդ օրինակէն, երբ ինկած էր արդէն առաջին թուղթը եւ հետեւառաջութեամբ զետեղուած Պարտաւայ ժողովի վճիռներէն հաքը:

Հոս յառաջ կը բերենք հայերէն թարգմանութիւնը մեր Մատենադարանի Թիւ 810 ձևադրէն, յունարէնը առած ենք Pitrafi հրատարակութենէն: Կը ներկայացնենք միայն Հին Կտակարանի մասը, քանի որ միայն այդ կտորը ծանօթ է մեզ հայերէն թարգմանութեամբ:

Ἐστω δὲ ὑμῖν πᾶσι, κλη- ρικοῖς καὶ λαϊκοῖς, βιβλία σεβάσματα καὶ ἅγια, τῆς μὲν παλαιᾶς διαθήκης· Μωϋ- σείως πέντε, Γένεσις, Ἔξο- δος, Ἀριθμοὶ, Λευι- τικόν, Ἰησοῦ τοῦ υἱοῦ Ναυῆ, ἔν· Κριτῶν, ἔν· Ρούθ, ἔν· Βασιλειῶν, τέσ- σαρα· Παραλειπομένων, τῆς βίβλου τῶν ἡμερῶν, δύο· Ἑσθρα, δύο· Ἑσθήθ, ἔν· Μακκαβαίων, τρία· Ἰωβ,	եւ եղիցի ձեզ ամենե- ցուն եկեղեցականաց եւ ախարհականաց պաշտելի գիրք սուրբք ի Հին [եւ ի նոր] Կտակարանաց Մով- սէսի [Գիրք]՝ Ծննդոց, Ելիցն, Ղեւտականն, Թիւք, Երկրորդ Օրէնք, Յետեւ նաւեաց, Դատաւորացն եւ Հոսթայն, Քաղաւսրու- թեանց Դ. Մնացորդացն չորս աւուրք երկու- եղրի Բ [բանք]: [Գիրք]
---	---

Էն՝ Վալտերիւն, Էն՝ Տօլօ-
 ւմօնտօ տրիա, Բագօւմիա, Էկ-
 ակիօսաստիչ, Դօսմա ասմատօն՝
 Սրօփիտօն ձեքաձնօ, Էն՝
 Դօսիօն, Էն՝ Դօրեմիօն, Էն՝
 Դեչեչիլ, Էն՝ Դանիլ, Էն՝
 Էջօձեւ ձե՝ Էմօն քրօսիօստօ-
 ջիօթօ մանձանիւն Էմօն տօնս
 ղեօնս տիւ Տօփիան տօն քօ-
 լեւմաթօն Տօրօչ

Եօփրայ, Սաղմօսացն
 [Գիրք] Ա. Սաղմօսնի
 Գ. [Գիրք] : Երկօստատան
 Սաղմօսնի, Եսայի, Երե-
 միա, Եղեկիկի, Դանիկի : Եւ
 արտաքրօստ արտաքրօստ
 արեւելի, առ ի յաւա-
 ցանի (դ) ձեւ մանիւնս,
 զաւաւթնարտաքրօսն Սի-
 րաքայ իմատութիւնն :

Հ. Մ. Չամչեան⁹ Պարտաւայ ժողովոյն
 քննարկած այս կանոնը այսպէս յառաջ կը
 բերէ : «Սուրբ Գիրք Համարեցին ի Հին
 Օրինաց սրբա. Մենդոց. Ելից. Ղևտականք.
 Թիւք. Երկրորդ օրէնք. Յետուայ. Դատա-
 ւորաց. Հսութայ. Հորս գիրք Թագաւորաց.
 Երկու գիրք Մնացորդաց. Երկու գիրք Եդ-
 րայ. Տոբիթայ, Յուդիթայ, Եսթերայ, Մա-
 կարայեցոց. Յօրայ, Սաղմօսք Դաւթի, Հորս
 գիրք Սողոմոնի, գիրք Երկօստատան մարգա-
 րէից. գիրք Եսայեայ. Երեմիայ (ընդ որում
 իմացեալ լինի եւ մարգարէութիւն Բարու-
 ֆայ) : Եղեկիկի եւ Դանիկի եւ Իմատու-
 թիւն Սիրաքայ» : Չենք գիտեր ուսկի՞ց ա-
 ռած է Չամչեան այս ցուցակը, որովհետեւ
 մեկ ծանօթ ոչ մի ձեռագրի հետ չի համա-
 ձայնիր :

Կղեմայ ՉԸ. կանոնին Բ. մասը, թէպէտ
 կորսուած կը համարինք այսօր, բայց մատե-
 նագրութեան մէջ չեն պակսիր ասկէ կո-

⁹ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1785, Գ.,
 էջ 411 :

չումներ: Մխիթար Այրիվանեցի իր պատմութեան մէջ¹⁰ ունի Պօղոս ասաքեալի թղթերու ցուցակը, որուն խորագիրն է՝ «Խակ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եղիտ»: Ո՞վ էր այս Կղեմէսը եւ ո՞վ որ «եղիտ»:

Zahn¹¹ կը փորձէ նոյնացնել այս անձը Կղեմէս Աղեքսանդրացիին հետ: Այս եզրակացութեան ելակէտ առած է նա Մովսէս Խորենացիի ուսումնական ճամբորդութեան աւանդութիւնը: Zahn սակայն իր այս եզրակացութեան անհաստատ ըլլալուն համոզուած էր երբ կը հաստատէ, թէ իրեն անմեկնելի կը թուի այն պարագան, որ երբայեւոց թուղթը այս ցուցակին մէջ աղեքսանդրեան սովորութեան հակառակ՝ գրուած է հասարակութիւններու ուղղուած թղթերէն ետք: Կղեմէս Աղեքսանդրացիին Գաղատացւոց թղթէն անմիջապէս յառաջ կամ ետքը կարգած ըլլալու էր դայն: Հ. Գ. Գալէմբեարեան¹² չի տարակուսիր թէ «Յիշեալ Կղեմէսն է Կղեմէս Հոռմայեցիին (Ա. դար), որուն անուամբ պատուով կանոնք նաեւ Հայոց կանոնադրոց սկիզբն անցած են»: Հ. Գալէմբեարեանի կարծիքը մեզ շատ հաւանական կ'երեւայ: Հոս գլխաւոր զժուարութիւնը,

¹⁰ Մխիթարաց Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական: Պետերբուրգ, 1867, էջ 34:

¹¹ Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des Neutest. Kanons V, Erlangen 1893, էջ 109—157. Über einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher, էջ 154:

¹² Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 163:

որուն չէ անդրադարձած Հ. Գալէմբեարեան ,
այն է , որ յունարէն օրինակը չունի Պօղոս
Առաքեալի թղթերուն թուումը , այլ լակո-
նական ոճով՝ Παυλου ἐπιστολαι δεκατέσσαρ ες
միայն յառաջ կը բերուին : Սակայն այս
դժուարութիւնն ալ լուծած կը համարինք
այս տրամաբանութեամբ . Գրքի մը մէջ ,
որպիսի է մանաւանդ Կանոնադիրքը , չատեր
թոյլ տուած են իրենց , սրբադրութիւններ ու
մեկնութիւններ աւելցնելու , չենք երկրացիր ,
որ Հայր Կա՛մ թարգմանութեան ժամանակ
եւ Կա՛մ յետագայ գրչագիրները , ամբողջացը-
նելու գիտումով՝ ընդլայնած ըլլան այդ Կա-
նոնը՝ ներմուծելով այն ցուցակը , զոր Այրի-
վանեցին մեզ կը ներկայացնէ : Շատ հնա-
րաւոր է եւ այն , որ նախկին թարգմանու-
թիւնը եղած ըլլայ , արդէն այսպէս մեկնա-
րանուած յունարէն գաղափարի մը վրայէն :

Երկրորդ հարցին պատասխանը թէ՛ ս՞ի
է որ «Եզիա» , մեզ շատ հաստատուն կուտան
մը կու տայ ստուգելու համար հարցի նիւթ
եղած թղթերու անկումին ժամանակը :

Այրիվանեցւոյ՝ «Իսկ ըստ գրութեանն
Կղեմայ որպէս եզիա» կը թարգմանէ Bros-
set ¹³ , «Ou, suivant une liste trouvée par Clément» ,
զոր կ'առաջարկենք ուղղել՝ comme il avait
trouvé chez Clément , այսինքն՝ ո՛չ թէ ինչպէս

¹³ M. Brosset, Histoire Chronologique par
Mkhithar d'Aïrivank, XIIIe S. [Mémoires de l'Ac-
adémie imp. des sciences de St. Pétersbourg T. XIX,]
1869, 49 23 :

դտած է Կղեմէս, այլ՝ ինչպէս դտած է (ուրիշ մը) Կղեմէսին քով: Այս անձանօթը ուրիշ մէկը չէր բացց եթէ Յովհ. Սարկաւազ վարդապետը, որովհետեւ Այրիվանեցին այս ամբողջ գլուխը, ուր կը գտնուի յիշեալ ցուցակը, նուիրած է Սարկաւազ վարդապետի «Կարգադրութիւն»ներուն: Նոյն միտքը յայտնած է նաեւ Հ. Գալէմքեարեան¹⁴: Եթէ Սարկաւազ վարդապետ մեռած էր 1140ին, ժ.Գ. դարու սկիզբը կրնանք համարել ամենավերջին եզրը, երբ կորսուած են Կղեմայ կանոններու հայ թարգմանութեան ամբողջական օրինակները, քանի որ Այրիվանեցին արդէն չի ճանչնար այդ վերջաւորութիւնը, այլուստ չէր ստիպուէր այս ծանօթութիւնները Սարկաւազէն քաղելու: Այս ցուցակը չի տարբերիր Զօհրապի հրատարակութեան կարգէն:

5. Սուրբ Հարց գրուածքներէն ծաղկաբաղ հաւաքածոյ մըն է «Յետ առաքիլոց սրբոց հարցն հետեւողաց» կոչուած կանոնադրութիւնը¹⁵: Թէ ո՞վ ժողոված է այս կանոնները, չունինք ոչ մէկ վկայութիւն: Մեզ համար ուշադրաւ է վերջին կանոնը, որ ափնյայտնի հանուած է, թէ եւ ոչ հաւատարմութեամբ, Կղեմայ ՁԵ. կանոնին հայ թարգմանութեանէն, եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ

¹⁴ Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 163, ծան. 5: «Անշուշտ Սարկաւազ վ.ին առ Կղեմայ տեսած կարգն է այս, զոր Միսիթար կը յիշատակէ այս տեղ»:

¹⁵ Հմմտ. Մէլիք-Թանգեան, անդ, էջ 481: Կէտիկեան Հ. Հ. Անդ, էջ 73:

արդէն ինկած էր հայ թարգմանութենէն նոր
կտակարանի մասը պարունակող թուղթը ¹⁶ :

Ի. Ս. Հարք

Հարկ է նկատի առնել նաեւ Ս. Հարց
թարգմանական գործերը, որոնց մէջ կը
դանենք քանի մը ցուցակներ : Ասոնք ան-
շուշտ իբրեւ հեղինակութիւն աննշանակ դեր
չեն ունեցած հայ կանոնի կազմութեան գոր-
ծին մէջ :

1. Կիրեղ Երուսաղեմացի : Իր անունով
ունինք կրկին ցուցակներ : Գլխաւորն է այն,
որ կը դանենք իր Կոչումն բնծայութեան ա-
նուանումը գործին մէջ ¹⁷ : Մեզ աւելի կը
հետաքրքրէ նոր Կտակարանի մասը, որ
ունի այս հակիրճ բնագիրը. «Իսկ ի նորոց
կտակարանաց չորս Աւետարանք միայն... :
Այլ բնկալջիւր դու գործս երկատասան ա-
ռաքելոցն յայսր վերայ եւ զեօթն թուղթն
գլխաւորս՝ զՅակովբայ եւ զՊետրոսի գեր-
կուս եւ զՅովհաննու երիս, եւ զՅուդայի

¹⁶ Վիեննայի Թ. 810 Ձեռագիրն ունի. «Եւ եղիցի
ձեզ ամենեցուն եկեղեցականաց յուրք զիբք հին եւ
նոր կտակարանաց : Մովսէսի՝ Մնունդքն, Ելիք, Ղե-
տացիք, Թիւք, Երկրորդ Օրէնք, Յետու, Դատաւորաց
Հասթով, Թաղաւորութիւնք չորք : Մնացորդացն
աւուրք : Եզրի երկու բանք, Յովք, Սաղմոսացն ճմ .
Սողոմոնի Գ. Մարգարէք ԺԲ. Եսա(յ)ի, Երեմիա,
Եզեկիէլ, Դանիէլ, Մակարայեցիք, եւ կալջիւր առ ի
խրատել զմանկունս ձեք Սիրաք եւ տէր բնդ ձեզ» :
Ուշագրութեան արժանի է հոս Մակարայեցւոց զբքի
ներկայութիւնը, որ Կղեմէսի հայ բնագրին մէջ կը
պակտի, կը պակտին նաեւ Եսթեր եւ Սողոմոնի զբքե-
րու թուումը :

¹⁷ Տպ. Վիեննա, 1832, էջ 70 :

գլխաւոր թուղթն : Ի վերայ այս ամենայնի
իրրեւ մատանի հաստատութեան ի վերայ
եղեալ Պաւղոսի գշորեփառասան քուղքսն :
Այս կարգը կը համաձայնի յունարէն ընա-
դրին հետ, այն փոքրիկ տարբերութեամբ,
որ կաթողիկէայց թղթերուն թուումը հայե-
րէնի մէջ աւելի ընտրուած է : Յունարէնն
ունի՝ *πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὰς ἑπτὰ Ἰακώβου*
καὶ Πέτρου, καὶ Ἰωάννου καὶ Ἰούδα καθολικάς
ἐπιστολάς.

Երկրորդ ցանկը կը գտնուի Մխիթար
Այրիվանեցւոյ ընդօրէնակած հաւաքածոյին
մէջ¹⁸ : Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ գործերուն
յունական ընդգրկներուն մէջ անձանօթ է
այսպիսի ցուցակ մը : Նոր Կտակարանի
մասն է՝ «Դ Աւետարանքն, Գործքն, Է Կա-
թողիկէքն, ԺԴ Թուղթ(ք)ն Պաւղոսի» : Եթէ
անձանօթ հեղինակի մը գործը չէ, որ հոս
Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ կ'ընծայուի, կը
միտինք կարծելու, թէ Կոչումն Ընծայու-
թեան մատենին վերի վկայութեան վրայէն
կաղճաւած ըլլայ այս ցուցակը, թերեւս նոյն
ինքն Այրիվանեցւոյ գրչէն : Ամէն գէղքին
այս ցուցակը խմբագրողը անձանօթ մը
չ'երեւար Եւսեբեոյ Եկեղեցական Պատմու-

¹⁸ Ձեռ. էջմ. Թիւ 1500 : Այս ցուցակը առաջին
անգամ ըստ ընծայուեցաւ Արարատ ամառգրի մէջ.
1895, էջ 408, բանի մը գրչագրական սխալներով :
Աւելի լաւ ընթերցուած ունի Մեարոպ Տէր Մովսէս-
եանի հրատարակութիւնը. *Исторія перевода би-*
блин на армянскій языкъ. Պետերբուրգ 1902, էջ 243 :

թեան (2. 25) և Կա'մ Յերոնիմեայ¹⁹, քանի որ Երրայական 22 նշանադրերու վրայ կը բաժնէ հին օրէնքի զրքերը: Կոչման Ընծայութեան ցուցակին հետ եղած կապը շատ զեղեցիկ կ'երևայ հին կտակարանի զրքերու թուումի ժամանակ: Ոչ թէ միայն կը հետևի ան նոյն կարգին, այլ ունի նաև բառական նմանութիւններ: Հասարակաց են «Ղեւորիկոն» փոխանակ «Ղեւտական» ձևին. Սողոմոնի զրքերը կը կոչուին «Սաթերոմփե» . զիրք» ներփակելով նաև Յովքն ու Սաղմոսարանը: «Զգօնութիւն, Եկղեսիառաւէս և Օրհնութիւն Օրհնութեանց» որոնք յետադային «Իմաստութիւն, Ժողովոյ և Երգերգոց» անունը կը կրեն: Նշանադրերու առումանակոչումները կրնան առնուած ըլլալ նաև Երեմիայի Ողբերու լուսանցադրութենէն²⁰:

2. Արտաքոյ կարգի մեծ հեղինակութիւն վայելած են Հայոց քով Եւրաղի՝ Պապոս առաքելոյն թղթերուն և Գործք Առաքելոցի Յառաջարանները²¹: Եւթաղի կարգը ամէն բանով համաձայն է Զօհրայի հետ:

¹⁹ Յերոնիմեայ վասն ի քսան և յերկուս զիրառա ի Հերրայեցոց զպատմութիւնսն բաժանելոյ հրատ. Հ. Ա. Վարդանեան, Վիեննա 1920:

²⁰ Հմմտ. F. Wutz, Onomastica Sacra, Leipzig 1915, էջ 954.

²¹ Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենադրութիւնք Եւթաղի: Ուսումնասիրութիւն և քննական հրատարակութիւն, Վիեննա 1930:

1000-200

3. «Սրբոյն Եւաղրեայ կարգադրութիւնն տառաւածաշունչ տառից» խորագիրը կը կրէ Այրիփանեցւոյ Ճառքնարի ուրիշ մէկ ցուցակը ²² : Անծանօթ կը մնայ մեզի այս ցուցակին ստույգ տղբիւրը : Հաւանօրէն ամփոփոյք մըն է Եւաղրի գործերէն ²³ : Նոր Կառկարանի մասն է՝ «Աւետարանքն Դ. Պրակքն, Ասաքեալն ժե. Կաթողիկէքն» :

4. Եւսեբիոս Կեսարացի իր Եկեղեցական պատմութեան մէջ ²⁴ ստէպ կ'անդրադառնայ Ս. Գրոց կանոնին, բայց շատ մեծ ազդեցութիւն չ'երեւար թէ ունեցած ըլլայ Ս. Գրքի հոյ կանոնին կազմութեան գործին մէջ : Կը բաւականանա՞նք նշանակելով տեղիքները, ուր կը խօսի այս մասին. Գ. 3, 10, 18, 24, 25, Ե. 8, 2, 25 :

5. Յովհաննէս Ոսկերեան թէեւ մասնաւոր ցուցակ մը չէ տուած, բայց իր մեկնութիւններուն մէջ ունի ակնարկաւթ թիւներ, Նոր Կառկարանի մատենաներու յաջորդութեան մասին :

Հսովմայեցւոյ թղթին Մեկնութեան Ներածութեան յունարէն բնագիրը ²⁵ ունի մաս մը, ուր Ոսկերեան կը չօշափէ այն հարցը թէ ի՞նչ կարգով գրուած են հեթանոսաց

²² Արարատ 1895, էջ 408 : Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, անդ, էջ 242 :

²³ Եւաղր. Պանացի, Վենետիկ 1907, էջ 221—322 :

²⁴ Տպ. Վենետիկ 1877 :

²⁵ Montfaucon. Joannis Chrysostomi opera omnia, Parisiis 1731, t. IX, էջ 425 :

Առաքելոյն թղթերը: Այս մասը մինչեւ
Ե. ճասը կը պակսի Վենետիկի հրատարա-
կութեան մէջ: Բարերախտարար Գրիգոր
սրդի Արասոյ ²⁶ իր Պատճառաց գրքին մէջ
պահած է Յատաջարանութեան այս մասը ²⁷:
Կտորս թէպէտ յունական բնագրին ըն-
դարձակութիւնը չունի, բայց քաղուածոյքը
եղած է հայ թարգմանութենէն, որ աւելի
հարապատ կը ներկայացնէր յոյն բնագիրը,
քան որ ունի այժմեան յունարէնը, ուր կրճա-
տումներ եղած են: Չայս կը ստիպուինք
հետեւցնելու այն իրողութենէն որ յունա-
րէնին մէջ կը պակսին կարգ մը Պաւղոսեան
թղթերու անունները, զորոնք չէր կրնար Ոս-
կերերան գուրս թողած ըլլալ, այսպէս՝ Եփե-
սացոց, Տիմոթէոսի, Տիտոսի, քանի որ ա-
սոնց մեկնութիւնը գրած է իր կարգին:

«Եւ մեք ասէ որովհետեւ հանդերձեալ
եմք միմիլ ի ճառս Առաքելոյ, կարեւոր հա-
մարեցայ եւ զժամանակն ասել, յորում գրե-
ցաւ թուղթս Հռովմայեցւոց: Ոչ որպէս
ոմանք կարծեն, թէ սա յառաջ է քան զամե-
նայն թուղթն առաքելոյ, այլ քան զնոսա
միայն, որ ի Հռոմայն գրեցան: Իսկ քան
զայլան կրտսեր, թէպէտ եւ ոչ քան զամենե-
սին: Քանզի Կորնթացւոց Բ. թուղթն յա-

²⁶ Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Մատենադարան
Հետազոտութիւններ, Ա. էջ 1—43:

²⁷ Զեռ. Վիեննայի Թ. 47, թղ. 171ա. Հմմտ.
Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ Միթիթ. Մատենադարանի,
էջ 220:

առջ են քան զսա, եւ յայտ անտի է, զի մօտ
 ի կատարած թղթիս ասէ. «Երթամ պաշտել
 զսուրբսն, որ յերուսաղէմ»: Եւ թէ «Հաճոյ
 թուեցաւ Մակեդոնացւոցն եւ Աքայեցւոցն
 հաղորդութիւն ատենել ընդ աղքատս սրբոցն,
 որ յերուսաղէմ»: Ուստի յայտ է թէ քան
 զԿորնթացւոցն Թեսաղոնիկեցւոցն յառաջ է,
 եւ առաջին քան զամենայն թուղթսն: Զի
 յառաջնում նուագին, իրրեւ ի Թեսաղոնիկէէ
 զնաց Պաւլոս յԱթէնս, եւ լուաւ զհալա-
 ծումն Թեսաղոնիկեցւոցն, զրեաց յԱթէնաց
 զԲ քուլքսն Թեսաղոնիկեցւոց: Եւ եկեալ
 ի Փիլիպուպօլիս զրեաց զԲ Կարնիպացիս,
 որոց զպատճառ դրութեանն յառաջագոյն ա-
 սացաք: Զի առ երկրորդ Կորնթացին զրէ-
 թէ «Վասն այն փութով զրեցի՝ զի մի առաւել
 տրամութենէն ընկղմեսցի այնպիսին»: Եւ առ
 Թեսաղոնիկեցիսն. թէ «Վասն եղբայրսիրու-
 թեան չէ ինչ փոյթ զրել առ ձեզ, զի զուք
 ինքն աստուածուսոյցք էք»: Իսկ Կորնթաց-
 ւոցն զսոսա օրինակ զնելով ասէ. «Վասն ձեր
 պարծեցեալ եմ ի մէջ Մակեդոնացւոցն, եթէ
 Աքայեցիքն ի հերուն հետէ պատրաստ են,
 եւ ձեր նախանձն դրազումս յորդորեաց»: Եւ
 ի Կորնթոսէ զրեաց զթուղթն Հռովմայեց-
 ւոց. եւ յայտ յասելոյն առ նոսա. թէ «Յան-
 կացեալ եմ տեսանել զձեզ զի փոխեցից ի ձեզ
 շնորհս ինչ հոգեւորս»: Զի թէպէտ նոքա ի
 Բառնարայ եւ ի Պետրոսէ աշակերտեալ էին,
 սակայն բազում փափաղանս ունէին զՊաւլոս

տեսանելոյ եւ նախ քան զերթալն նորա ի Հոռմ: Ի Լաւողիկէի Մակեդոնացւոց զրեաց զառաջին թուղթն Տիմոքէի: Եւ յիտալիոյ զԵբրայեցւոց թուղթն: Եւ ի Նիկոպօլսէ զթուղթն որ առ Տիտոս ի Կրիտէս կղզի: Եւ ի Հոռմմայ զրեցան 2 թուղթքն. նախ Գաղատացւոցն, Երկրորդ Եփեսացւոցն, Երրորդ Փիլիպոնիսն, չորրորդ Կողոսացւոցն, հինգերորդ Փիլիպեցւոցն, վեցերորդ Տիմոքէի երկրորդն, որ է վերջին քան զամենայն»:

3. ՀԱՅ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. Աղգային հեղինակներու կողմէ կազմուած ցուցակներուն մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Անանիա Շիրակացւոյ «Թիւք որչափութեան տանց Հին եւ Նոր Կտակարանաց» աշխատասիրութիւնը: Հ. Պ. Ֆէրհաթեան²⁸ շատ զեղեցիկ կերպով կը համեմատէ այս ցուցակը Նիկեոսիոսի Պատրիարքի (806—816) ընծայուած տնաչափական (stichométrie) ցուցակին հետ, եւ կը յանդի այն եզրակացութեան, թէ Շիրակացին օգտուած է կա՛մ Նիկեոսիոսի, ցանկէն ուղղակի եւ կա՛մ հասարակաց աղբիւրի մը զոյութիւնը պէտք է ընդունինք «որ շատ աւելի հին ըլլալու է քան ինքնին Նիկեոսիոսը»:

²⁸ Անանիա Շիրակացւոյ անտիպ էջերէն. Հանդէս Ամսորեաց, 1908, էջ 20: Հմմտ. Մեսրոպ Տէր Մովսէսեան *Исторія* անդ էջ 259—260:

բան . . . և «այրենիքն է Երուսաղէմ» : Մենք
 նկատի առնելով դրուած քիս միայն Նոր Կառ-
 կարանի ցանկը , ամէն բանով համաձայն կը
 գտնենք զայն Զօհրապի ցանկին հետ : Շիրա-
 կացոյ այս ցուցակին մէջ Յայտնութեան
 գրքին ներկայութիւնը միայն կասկածելի է ,
 զոր յետագոյ գրչագիրներէն ներմուծում կը
 համարինք , քանի որ ինչ ինչ հնագոյն ձեռա-
 գիրներու մէջ արդէն կը պակսի : Տնահա-
 մարներու ընդհանուր գումարը՝ ԱՓՇՂԱ
 (= 18591) և թէ հաստատուն տուեալ ընդու-
 նելու ըլլանք , մեզ չեն զոհացներ ո՛չ Հ . Պ .
 Ֆէրհաթեանի հրատարակած ցուցակին տնա-
 համարներու թիւերը և ո՛չ Պրոֆ . Ա . Արրա-
 համեանի քննական հրատարակութիւնը ²⁹ :
 Հ . Ֆէրհաթեանի յառաջ բերած օրինակին
 մէջ տնահամարներու գումարն է փոխանակ
 սպասուած 18591-ի՝ 18584 , իսկ Պրոֆ . Արրա-
 համեանի քով 18698 : Հ . Ֆէրհաթեանի հա-
 չիւին մէջ կայ տնուչադրութեան պակաս մը ,
 որով նա «Կաթողիկէք թուխաք է .» խորա-
 գիր-պարբերութեան է թուանշանը իրրեւ
 տնաչափ առնելով՝ ներմուծած է զայն հա-
 չիւին մեծ , որով երեւութապէս՝ 18584 + 7 =
 18591 = ԱՓՇՂԱ ուղիղ թիւը կը հետեւցնէ :
 Այս եօթը թիւի տարբերութիւնը հաւասարե-
 լու համար կ'առաջարկենք Փիլիմոնի թղթին
 ԽԱ . ր ուղղել էջմիածնի Թ . 154 (Կարենեան)

²⁹ Շիրակացու Մատենագրութիւնը : Երեւան
 1944 , էջ 257—259 :

Հետադրի համաձայն իմ Լ-ի: Այս փոքր սրբա-
ղբութեամբ կը ճշդութի ամբողջ համադու-
մարը եւ կ'ունենանք իրապէս Ա՛ՓՇՂԱ.
(= 18591):

ՆՈՐԻՆ (Անանիա Շիրակացոյ) ԹԻԻՔ ՈՐԶԱ-
ՓՈԻԹԵԱՆՅ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ

ԱԻՏԱՐԱՆԶԱՅՆ Գ:

Մատթէոսի տունը	ՍՈ:
Մարկոսի	ՌՈ:
Ղուկասու	ՍՊ:
Յովհաննու	ՍՅ:
Գործք Առաքելոց	ՍՊ:

ԿԱՅՈՂԻԿԷՔ ԹՈՒՂԹՔ Է:

Յակոբու թղթին	տունը	Յ:
Պետրոսի Ա. թղթին	"	Յ (Ժ): ³⁰
" Բ. թղթին	"	Մ:
Յովհաննու Ա. թղթին	"	ՄԿ:
" Բ. թղթին	"	ՅԶ:
" Գ. թղթին	"	ԼԵ:
Յուդայի թղթին	"	ԿԸ:

[Յայտնուրեան Յովհաննու (տունի Կ)]

ՊՕՂՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԹՈՒՂԹՔ ԳԺ (ԺԳ):

Հոովմայեցոյ թղթին	տունը	ՋԾ:
Կորնթացոյ Ա. թղթին	"	ՊԽԲ:
Երկրորդ թղթին	"	Ո:
Դադատացոյ թղթին	"	ՅԺԲ:
Եփեսացոյն	"	ՅԺԲ:
Փիլիպեցոյ թղթին	"	Մ:

³⁰ Փակագծի մէջ տոնուածները Պրոֆ. Արքա-
համեանի հրատարակութենէն են:

Կոպտասցւոց թղթին	տունք	Յ:
Թեոսագոնիկեցւոց թղթին	"	ՅԺԲ:
Նորին Բ. թղթին	"	ՃԾ:
Երբայեցւոցն	"	ԶԾ:
Տիմոթեոսի Ա. թղթին	"	ՄԻ:
Նորին Բ. թղթին	"	ՃԶ:
Տիտոսի թղթին	"	ՂԶ, (ՂԳ)
Փիլիմոնի թղթին	"	ԽԸ [ԽԱ]:

Համանդամայն Նորոց Կառկարանոց տունք այս էն՝ Ա՛ՓՇՂԱ:

Պրոֆ. Արքահամեանի ցուցակը, զոր նա Շիրակացւոյ վաւերական օրինակը կը համարի, մեր համոզումով՝ խանդարուած է: Այս կը տեսնուի Անանիա Շիրակացւոյ ցուցակին վերջաւորութենէն. «Համանդամայն Նորոց Կառկարանոց տունք այս էն Ա՛ՓՇՂԱ»: Բոլոր ձեռագիրներու մէջ անփոփոխ պահուած եւ նոյն խաղ գատադրքերու մէջ մուտ գտած³¹ այս բանաձեւի մասին տարակոյս մը անաւելի է. ուստի եթէ տնահամարներու համադումարը չի տար մեզ սպասուած ԱՓՇՂԱ (18591) թիւը, խաղարումը տկններեւ է: Այսպէս է Պրոֆ. Արքահամեանի ներկայ ցուցակը:

Անոնք, որ փոփոխութիւն մուծած են բնագրի մէջ, չհակասելու համար 1891 թուին, աշխատած են միւս դրքերու տնահամարներու թիւը նուազեցնել: Ասոր մէկ

³¹ Գրքի Հարցմանց Գրքոյորի Տաթեւացւոյ: Կ. Պոլիս 1729, էջ 451. «Եւ Նոր Կառկարանքն ամենայն՝ էն տունք՝ Ա՛. Փ. ՇՂԱ»: Հմմտ. Փողոսք Բ. Անտիոքոյ Վիճանդամայն Նորոց Կառկարանոց տունք Ա՛ՓՇՂԱ»:

իրապէս դասական օրինակը կը ներկայացնէ Ա. Արքահամեանի բնագիրը, ուր Պետրոսի Ա. թղթին տնաչափերը զո՛հ են դացած Յայանութեան. որովհետեւ մինչ Պետրոսի Բ. թուղթը որ առաջին թղթի ծաւալին կէսն է, ունի «տունք Մ», իսկ Ա. թուղթը կը ստանայ միայն «տունք Ժ»: Այս խորհրդածութիւններէն կը հեռուի թէ Անանիա Շիրակացւոյ բնագրին մէջ սկզբնաբար չկար Յայանութիւնը համաձայն էջմիածնի թիւ 154 (Կարենեան) ձեռագրին³². ապա անցումն է ան առանց տնահամարի, ինչպէս մեր Մատենադարանի թիւ 30³³, որուն վրայէն կը հրատարակէ Հ. Պ. Ֆէրհաթեան, իսկ ամենափերջը յատկացումն են տնահամարներ, ի հաշիւ միւս տնահամարներուն, ինչպէս ունին ՀՍՍՌ Մատենադարանի թիւ 2180 եւ 699 ձեռագիրները:

2. ԺԱ. դարու ցուցակագիրներէն ծանօթ է Գէորգ վարդապետ «Կաղն» կոչեցեալ: Մեծ. Հ. Ն. Ակինեան իր բնութիւնագնումութեամբն մեր ուշագրութիւնը հրաւիրեց այս ցուցակին վրայ եւ տրամադրեց մեզ այս մասին իր հաւաքած նիւթերը, որուն համար մասնաւոր շնորհակալութիւն կը պարտիմ Մեծ. Հօր: Էջմիածնի ձեռագրատան թիւ 1320 ձեռագիրը ունի այս խորագիրը. «Գէորգայ Մեծի դիտնականի Կաղն կոչեցելոյ յաղագս շարակարգութեան ԺԴ»:

³² Ֆէրհաթեան, անդ, ծանօթ. 16:

³³ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 174:

թղթոցն Պաւղոսի առաքելոյ ³⁴» : Այս գրութիւնը գժրախտաբար ամբողջութեամբ չունինք մեր առջեւ, բայց կարողացանք գտնել ուրիշ կարեւոր աղբիւր մը, որ լայնօրէն օգտագործած է Գէորգայ այս Մեկնութիւնը : Այս աղբիւրն է Արասայ որդի Գրիգորի Պատհառաց գիրքը, որուն պիտի անդրադառնանք քիչ յետոյ : Գրիգոր ունի այսպիսի յիշատակութիւն մը. «Դարձեալ տեսցուք եւ զկարգ թղթոցն թէ որպէս գրեցան, զոր ցուցանէ Գիորգ Կադն կոչեցեալ» (Ձեռ. 47, թղ. 162ա) : Այս խորագրին յաջորդող պարբերութիւնը չենք գիտեր թէ Գէորգ Կադի բնագրէն է հանուած կամ թէ քաղուածոյք մըն է միայն անկէ : Գէորգայ վերոյիշեալ ձեռագրէն Հ. Ն. Ակինեանի նշանակած մի քանի տողերու համեմատութիւնը Գրիգորի բնագրին հետ, շատ հաւանական կ'ընծայէ այն կարծիքը, թէ այդ պարբերութիւնը իսկական Գէորգի գործն ըլլայ :

Գէորգ իր ցուցակը կազմած է հեթանոսաց Առաքեալի թղթերուն գրութեան ժամանակագրական կարգովը : Կոչումները, որոնք կը գործածուին դասաւորումին համար, առնուած են ինքնին թղթերու մէջ եղած վկայութիւններէն :

³⁴ Հ. Ն. Ակինեան, Պատմութիւն Հայ Մատենադրութեան, անտիպ :

Գէորգ Կաղի կարգն է՝

Առ Թեոփանիէցիս Ա.	Առ Տիտոս
" Բ.	" Գաղատացիս
" Կորնթացիս Ա.	" Եփեսացիս
" Բ.	" Փիլիմոն
" Հռովմացիցիս	" Կոլոսացիս
" Եփրացիցիս	" Փիլիպեցիս
" Տիմոթէոս Ա.	" Տիմոթէոս Բ.

Գէորգ Կաղ թէպէտ կը լռէ իր աղբիւրը, բայց յայտնի է, թէ Ոսկերերանի Հոովմայեցւոյ թղթին մեկնութիւնն է այն (տե՛ս էջ 19) : Գէորգի ցուցակը Ոսկերերանէն կը տարբերի անով միայն, որ Ոսկերերան Եփրայեցւոյ թղթէն յառաջ կը կարդէ Տիմոթէոսի Ա. թուղթը :

3. Վիեննական Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 320 Հաւաքածոյ ձեռագրին մէջ (Տաշեան Յուշակ 763) Թղ. 171բ—172ա, կը դանենք հետեւեալ շատ հետաքրքրական Ս. Գրոց ցուցակները :

1. «Թէ ո՞րպէս գրեցան թուղթքն Պաւղոսի կամ յորո՞ց քաղաքաց :
 Հռոմա(յ)եցին ի Կորնթոսէ,
 Կորնթացին առաջինն էւ
 Երկրորդն ի Փիլիպեայ,
 Գաղատացոցն էւ
 Եփեսացոցն
 Փիլիպեցոցն էւ
 Կոլոսացոցն ի Հռոմոյ մինչդեռ ի կապանս էր Պաւղոս,

Թեապոնիկեցոցն Առաջինն *և*

Երկրորդն *յԱթենայ*

Եբրա(յ)եցոցն *յԽաալիա(յ)*

Տիմաթէի առաջին *ի Լաւոդիկա(յ)*, որ

է մայր քաղաքացն Պակատարինացոց

և Երկրորդն *ի Հոռմայ*,

Տիտոսին *ի Նիկաւպալսէ*

Փիլիմոնին *ի Հոռմայ»* :

2. «Արդ տեսցուք թէ ո՞ր է առաջին գրեալ *ի Պաւղոսէ* : Թեապոնիկ ., Հոռմա(յ)եցին : Ա. *և* Բ. : Կորնք . Ա. *և* Բ. Ե. Տիտոսին : Տիմաթ . 2. է. Եբրա(յ)եցոցն : Ը. Գաւատացոցն : Թ. Եփեսաց. : Ժ. Փիլիմոնին : ԺԱ. Կոդոսացոցն : ԺԲ. Փիլիպեցին : ԺԳ. Տիմոք . երկրորդն ԺԴ : Այս է կարգ Դժան թղթոցն» :

Խորադրին մէջ, ինչպէս կը տեսնենք, Հեղինակի անուն չի յիշուիր, սակայն մեծ նմանութիւններ *և* նոյն իսկ բառական նոյնութիւններ կը տեսնենք այս *և* մեզ ծանօթ ուրիշ ցուցակներու միջեւ :

Առաջին ցուցակը Պաւղոսեան թղթերու յաջորդութեան ճշդիւ Եւթադեան կարգաւորութիւնն է, *և* բառական ընդօրինակութիւնը անոր կադմած Ս. Գրոց նախադրութիւններուն վերջարաններուն :

Մեզ մասնաւորապէս կը հետաքրքրէ Երկրորդ ցուցակը, որ շատ մեծ նմանութիւններ ունի Գէորգ Կաղի *և* Սարկաւազեան կարգաւորութեան հետ, թէպէտ չեն պակսիր հոն նաեւ աչքի զարնող չեղումներ :

Յանկա կաղժոյղը բառ երեւութին անծանօթ մը չ'երեւար նաեւ Ոսկերեքանի Պաւլոսեան թղթոց Մեկնութեան, քանի որ Երրայեցոց թուղթը Տիմոթէոսի թղթէն ետքը կը դասէ : Եթէ այս ետեւառաջութիւնը լոկ պատահարաւ յառաջ չէ եկած : Կ'ակնարկենք ցուցակիս ընդհանուր բնոյթը, որ խանդարումներ կը մատնանչէ :

Մասնաւորապէս միտ դրած ենք ձեռագրին կիտաղրութիւններուն, որ շատ հաստատուն կոուան մը կ'ընծայէ մեզ, խանդարեալ բնադրիս հաւանականօրէն սկզբնական ձեւը վերականգնելու :

Ա.—ԺԴ. նշանները յայտնի է, թէ կը ցուցնեն խնդրոյ առարկայ թուղթը քաներորդն է : Այս համարներէն դատ կը տեսնենք նաեւ մի քանի ուրիշ թուանշաններ, որոնք ցոյց կու տան երկթղթեանները (Թեսաղոնիկեցոց, Կորնթացւոց եւ Տիմոթէոսի կրկին թղթերը) :

Եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք այս ցանկի վրայ, կիտաղրութեան համաձայն թուանշանները կը պատկանին յաջորդող թղթին, որ սակայն անտեղի է, որովհետեւ այս հաշուով ԺԴ. համարը կը մնայ ինքնակաց : Ուստի թուանշանները պէտք է նախորդ թղթի բացալայտիչ ըլլան : Այսպէս սկսելով ԺԴ. համարէն, վերլուծական համբով կը հասնինք մինչեւ Երրայեցոց թուղթը, որ կը ստանայ Ը. թուահամարը : Տիմոթէոսի եւ Երրայեցւոց թղթին միջեւ յանկարծ իրա-

բու կը հանդիպին Զ. Է. Է. նշանները: Մեր
ընդունած սկզբունքով, այլ ևւս չենք կրնար
որոշել, թէ արդեօք այս կրկին նշաններէն
ս. բ թուահամարը կրնանք տալ Տիմոթէայ
թղթին: Աւելի յառաջ գալով, լարիւրինդոս
մը կը բացուի մեր առջեւ: Ա. — Գ. համար-
ները բոլորովին կը պակսին, Ե. բ կը մնայ
դարձեալ առկա, որովհետեւ առանձին
թուանշան մը չի կրնար կրկին թղթերու բա-
ցայացալիչ ըլլալ: Կայ ևւ աւելին, երբ թեւա-
դոնիկեցւոց թղթին Ա. Է. Բ. բոլորովին
հեռացած է իր ենթակայէն:

Բնագրիս հաւանական ձեւը եղած պիտի
ըլլայ սկզբնաբար հետեւեալը, զոր համեմա-
տութեան մէջ կը դնենք Գէորգ Կաղի ցուցա-
կին հետ:

Ձեռ. Թ. 320

Գէորգ Կաղ

ա. Թեոաղսնիկեցւոց Ա.	Թեոաղսնիկեցւոց Ա.
բ. Թեոաղսնիկեցւոց Բ.	Թեոաղսնիկեցւոց Բ.
գ. Հոսովմայեցւոց	Կորնթացւոց Ա.
դ. Կորնթացւոց Ա.	Կորնթացւոց Բ.
ե. Կորնթացւոց Բ.	Հոսովմայեցւոց
զ. Տիտոսի	Երբայեցւոց
է. Տիմոթէայ Ա.	Տիմոթէայ Ա.
ը. Երբայեցւոց	Տիտոսի
թ. Գաղատացւոց	Գաղատացւոց
ժ. Եփեսացւոց	Եփեսացւոց
ժա. Փիլիմոնի	Փիլիմոնի
ժբ. Կոզսացւոց	Կոզսացւոց
ժգ. Փիլիպեցւոց	Փիլիպեցւոց
ժդ. Տիմոթէայ Բ.	Տիմոթէայ Բ.

Այս համեմատական տախտակը բաւական է արդէն ցոյց տալու համար ցուցակներու և առնչութիւնը իրարու հետ : Առաջին ցանկը բոլոր այն մասերուն մէջ ուր խանդարում տեղի չէ ունեցած (Թ—ԺԴ), ամէն բանով կը համաձայնի Գէորգ Կաղի ցուցակին հետ : Բաց աստի, ցանկիս խորագիրը արդէն կը մատնէ Գէորգ Կաղի յորդորական լեզուն :

Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ մեր ձեռքն եղած այս ցանկը շատ հեռու է նորութիւն մ'ըլլալէն, եւ կը ներկայացնէ պարզապէս Սոկերեսեան կամ աւելի հաւանօրէն Գէորգ Կաղի կարգաւորութեան ցուցակը, խանդարուած վիճակի մէջ :

4. Մխիթար Այրիվանցի իր ժամանակագրական պատմութեան մէջ (էջ 33)³⁵ ունի նոր Կտակարանի գրքերու ցուցակ մը : Այս ցուցակի վերառութիւնն է. «Կարդադրութիւնք գրոց սրբոց որք ստուգարանեցան ի Սարկաւազ վարդապետէն եւ գրեցան յինէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմադրէ ի մին տուփ յաւուրս ՃՃ» :

Թէ Սարկաւազ վարդապետ իրապէս ցուցակ մը կարդած է, Այրիվանցեոյ այս վկայութենէն դատ չունինք ուրիշ ոչ մի յիշատակութիւն : Կիրակոս Գանձակեցի³⁶

³⁵ Հրատ. Ք. Պատկանեան : Աւելի կանուխ է Մկրտիչ Էմինի Հրատարակութիւնը, Մոսկուա 1860ին, ուր դուրս թողուած է այս ցանկը «բանդի խառն ի խառն յառաջ բերեալ էին ի մերում գրչադիր օրինակի», էջ 22 :

³⁶ Հրատ. Վենետիկ 1865, էջ 64 :

Թուելրով Սարկաւադ վարդապետի գրութիւնները, կ'աւելցնէ. «Գրեալ (Սարկաւադ) եւ օրինակս ստոյգ Գրոց»։ Թէ այս ստուգումը ի՞նչ մտքով հասկնալու է, չգիտեմ։ Այրիվանեցւոյ յիշեալ տեղիքը գիտական աշխարհի մէջ պատճառ եղած է զանազան թեր ու դէմ կարծիքներու։ Յուցակս որ կը բովանդակէ ո՛չ թէ միայն Հին ու Նոր Կտակարանի գրքերը, այլ նաեւ անփաւերականներու հոծ բազմութիւն մը, Zahnի³⁷ կարծիքով կազմուած է 500—550ի շրջանին աղեքսանդրեան-յունական ցուցակի մը հետեւողութեամբ եւ կ'անուանէ զայս քնիկ հայկական ցուցակ մը։ Հ. Յ. Տաշեան այս դատաւարներ կը կարէ Zahnի կարծիքի մասին³⁸. «Մանրամասնութեանց մէջ մտնել չենք ուզեր, բայց այս մասերուն մէջ շատ բան կայ անբնականի, այնու որ անհիշող տեսակէտէ մը սկսած է դիտել յօդուածագիրը»։ Հ. Ն. Ակինեան³⁹ աւելի խորը կը թափանցէ իրերուն եւ փաստացիօրէն անհաւանական կը դնէ Սարկաւադ վարդապետին վերագրել այս կարդաւորութիւնները, քանի որ այդ

³⁷ Forschungen, անգ.

³⁸ Մատենադարան Zahnի գրուածքին առթիւ, Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 2։

³⁹ Միֆթար Այրիվանեցւոյ նորագիւտ Յիշատակարանը։ Ա. Կ. Ե. Թիւ 13, Բէյրութ, (1946) էջ 120—126։ Հմմտ. Նայն՝ Միմէսն Պրնմահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ (1188—1255) Ա. Պրոկզ Դիագոթիսի Շաղկապք աստուածարանականը։ Հանդ. Ամս. ԵԱ (1947), էջ 129—159։

ցուցակը կը պարունակէ նաեւ Պրոկիլի Դիա-
գոսիոսի Շաղկապը, զոր 1248ին թարգմանած
էր Սիմէոն կրօնաւոր: Սարկաւազ վարդա-
պետը մեռած էր արդէն 1140ին: Բայց ըն-
դունելի կը համարի թէ «միայն լայն ու
նուրբ կոչուած զրքերը, այսինքն Ս. Գիրքն
ու Ս. Հարց Գործերը մինչեւ Եւազր»
կ'ընդգրկէին Սարկաւազի «Կարգաւորու-
թիւնք»ը: Մասնաւորելով մեր խօսքը ցու-
ցակիս նոր Կտակարանի մասին վրայ, կը
կարծենք թէ այն, այսօրուան տարադի մէջ
Սարկաւազի խկական օրինակը չէ, քանի
որ հոն կը գտնենք նաեւ Յայտնութեան
զիրքը լայն զրոց մասին մէջ, որ Սարկա-
ւազի մահէն 40 տարի ետք զեռ նոր կը
թարգմանուէր Ս. Ներսէս Լամբրոնացիէն:

Սարկաւազի ընծայուած այս ցուցակին
մէջ Աւետարաններն ու Կաթողիկէ թղթերը
հասարակ կարդէն շատ մեծ չեղում չեն
մատնանչեր: Աչքի կը զարնեն հոն մասնա-
ւորապէս յոս Առաքեալի թղթերուն զա-
տուորութիւնը: Երկար փնտառութեանք ետք,
ուրախ ենք վերջապէս յայտնելու թէ
դատած ենք այս ցուցակին աղբիւրն: Այն
օրէն, որ Մեծ. Հ. Ն. Ակինեանի բարեացա-
կամ զրդումով անդրադարձանք Գէորգ Կաղի
ուսումնասիրութեան՝ փորձեցինք համեմա-
տութեան դնել զայն Սարկաւազի ընծայուած
այս ցուցակին հետ: Մեծ եղաւ մեր զար-
մանքը, երբ համեմատութեան արդիւնքը
ցոյց տուաւ թէ Պօղոս Առաքեալի թղթերուն

կարգը — Գէորգի քով — բացի Կորնթաց-
 ւոց Գ. Թղթէն, առանց ամենափոքր շեղու-
 մի, կը համաձայնէր Սարկաւազ վարդա-
 պետի ցուցակին հետ: Թէպէտ փորձեցինք
 հասարակաց աղբիւր բնդունիլ թէ՛ Գէորգի
 եւ թէ՛ Սարկաւազի համար Ոսկերերանի
 Հոովմայեցւոց թղթին Մեկնութիւնը, բայց
 յայտնի տեսնուեցաւ, որ եթէ նոյն խսկ ծա-
 նօթ եղած բլլար Սարկաւազ Ոսկերերանի
 այս հասին, սակայն եւ այնպէս իր ցանկը
 պատրաստելու համար օգտուած է Գէ-
 օրգէն: Պարզենք թէ ինչո՞ւ. Սարկաւազ
 եթէ Ոսկերերանի հետեւած բլլար, Երբայ-
 ւոց թուղթը կարգած բլլալու էր Տիմո-
 թէոսի Ա. Թղթէն առաջ, սակայն այդ
 գրուած է ճիշդ Գէորգի գասաւորութեամբ.
 «Այլ զի ասի թէ Տիմոթէոսի առաջին
 թուղթն յառաջ գրեցաւ քան զԵրբայեցւոցն,
 չէ ի գէպ: Զի Տիմոթէոս գեւ բնդ Պօղոսի
 էր եւ ոչ առաջնորդ յԵփեսոս, յորժամ գրե-
 ցաւ Երբայեցւոց թուղթն»: Սարկաւազի
 բնծայուած այս ցուցակին առաջին մասը, որ
 կը պակսի Գէորգի քով (էջ 27), է հե-
 տեւելալը.

«Զորք Աւետարանիչք.

Յովհաննէս՝ յոյն լեզուաւ

Մատթէոս՝ Երբայեցերէն

Մարկոս՝ զաղմատերէն

Ղուկաս ասորի

Գործք Առաքելոցն

Կաթուղիկէքն

Յակոբոս Տեառն եղբայր

Պետրոսի Ա. թուղթն

Պետրոսի Բ. թուղթն

Յովհաննու Ա.

Բ. առ Կիւրիա

Գ. առ Գայիոս

Յուդային Ա.

Ընդ Ուսումնասէրն Եւթաղեայ

Յայտնութիւնն Յովհաննու Աւետարանչի
էր ընդ Եղբարսն:»

5. «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց,
առեալ ի հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց
եւ ի մի հաւաքեալ եւ հոգացեալ մեծ Բա-
րունապետին Գրիգորի որդւոյ Աբասայ»: Այս
գրութիւնը ունինք Վիեննայի Թ. 47 եւ
365 ձեռագիրներու մէջ⁴⁰: Գրիգորի մասին
ունինք աշխատութիւն մը Հ. Ն. Ակի-
նեանէ⁴¹, ուր շատ գեղեցիկ կերպով ամփո-
փուած են կարեւոր տեղեկութիւնները
Աբասայ որդւոյն մասին:

Գրիգորի այս գործը, ինչպէս կը վկայէ
խորագիրը, քաղուած է Ս. Հարց ու Վար-
դապետներու գրուածքներէն, որոնց վրայ

⁴⁰ Յուլիան, էջ 213 եւ 733: Մեր յառաջընթաց-
ութիւններն ալ այս գրչադրերէն են, որոնք սակայն ինչ-
պէս Հ. Տաշեան արդէն կը զգուշացնէ, ընդօրինակու-
թիւն են շատ պակասաւոր ու թերի բնագրի մը
վրայէն:

⁴¹ Հմմտ. ծան. 26:

երբեմն նաև Գրիգոր կ'աւելցնէ իր անձնական խորհրդածութիւնները: Սաէպ կը պակսին աղբիւրի յիշատակութիւնները եւ շատ դժուար է այս պատճառով որոշել թէ ո՞ր մասը Գրիգորի հեղինակութիւնն է:

Ս. Հարց գործերէն Նոր Կտակարանի պատճառքին մէջ գլխաւորաբար կը գործածուին Սսկերերանի ու Եփրեմի մեկնութիւնները: Հայ աղբիւրներէն կը յիշուի Գէորգ Կաղ, բայց շատ հաւանական կը կարծենք որ Գրիգոր օգտուած ըլլայ նաև Սարկաւաղի «Կարգաւորութիւն»ներէն: Դժուար թէ Սարկաւաղի պէս անուանի հեղինակութիւն մը իրեն անձանօթ մնացած ըլլար: Այս ծանօթութեան հետքերը կը համարինք գտած ըլլալ երկու հեղինակներու քով եղած Աւետարաններու ցուցակին համաձայնութեան մէջ, որ է՝ Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս: Առանց մերժելու հասարակաց աղբիւրի մը հնարաւորութիւնը որմէ կրնան օգտուած ըլլալ թէ՛ Գրիգոր ու թէ՛ Սարկաւաղ հաւասարապէս, կրնանք կոչել ուրիշ նպաստաւոր պարագայ մ'ալ: Բանասէրներու կարծիքով «լայն» ու «նուրբ գիրք» բացատրութիւններու հնարողն է ինքնին Սարկաւաղ վարդապետը ⁴² որուն քով կը գտնենք այս բառերը առաջին անգամ: Արդեօք այս աղղկեցութեան տակ չէ՞ կերտուած Պատճառաց զբքի խորագիրը

⁴² Հ. Ն. Ակիմեան. Մատենադարանի Հետազոտութիւններ Ա. էջ 30:

«Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց» : Այս վերջին աղացոյցը սակայն չափով մը կը տուժէ իր ցուցման այժէն եթէ մեր ուշադրութեան առարկայ դարձնենք այն իրողութիւնը, որ այս բացատրութեամբ Գրիգորի բնագրին մէջ ամենեւին չեն երեւար գրքերու այդ զանազանութիւնները . իսկ խորագրին վաւերականութիւնը չառ հաստատուն չ'երեւար, որովհետեւ չենք կարծեր, որ Գրիգոր ինքզինքը «Մեծ Բարունապետ» տիպոսով պատուած ըլլայ : Այս խորհրդածութիւններով կը հասնինք այն եզրակացութեան, թէ մեր այսօրուան աղբիւրներով չենք կրնար որոշակի լուսարանել խնդիրը : Լուծումը միայն Սարկաւազի Կարգաւորութիւններուն գիւտը կրնայ տալ :

Գրիգորի քով կը զանազանենք կրկին ցուցակներ . ցուցակներ, զորոնք յառաջ կը բերէ քաղելով իր գործածած աղբիւրներէն, եւ խնքին գասաւորութիւնը, որով կարգած է Գրոց «Պատճառ»ները :

Գրիգորի յառաջ բերած ցուցակներէն երկուքին մասին խօսած ենք արդէն Գէորգ Կազի եւ Սսկերերանի ցուցակները չ'շափած ատեն :

Երրորդ ցանկ կրնանք համարիլ այն, ուր կը գտնենք Կաթողիկէ թղթերը հասարակ կարգով՝ Յակովբայ, Պետրոսի, Յովհաննու եւ Յուդայի (Թ. 47, թղ. 161բ) : Իսկ թղ. 165բ կը ներկայանան Պօղոս Առաքեալին թղթերը ճիշտ եւթադեան-Չօհրա-

պեան կարգով : Ճառիս խորագիրը կը պակ-
տի, բայց որքան կ'երեւայ Գէորգ Կաղի ու-
սումնասիրութեան հետ կապ մ'ունի այն,
որովհետեւ բառական նմանութիւններ զը-
տանք Հ. Ն. Ակինեանի Գէորգայ ձեռագրէն
հանած քաղուածքներուն հետ : Սկիզբն է «Են
եւ այլ զնացք թղթնոցդ, գիմինն կատարէ միւսն
բունն հարկանէ ա. Հոսմայեցոցն... եւն» :

Գրիգոր իր պատճառները կը դասա-
ւորէ. Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս,
Ղուկաս, Գործք Առաքելոց, Պօղոսեան եւ
Կաթողիկէ թղթեր, վերջիններս ճիշտ Ձօհ-
րապի կարգով, ունենալով նաեւ Գ. Կորն-
թացւոց թուղթը : Այս դասաւորութեան մէջ
կը շեղի Ձօհրապէն միայն Աւետարաններու
կարգը, եւ Կաթողիկէ թղթերու դասաւորու-
թիւնը՝ Պօղոսեաններէն ետք : Ստոյգ աւելե-
կութիւն չունինք թէ Գրիգոր ինչպէ՞ս սյուսկն
դասաւորած է Կաթողիկէ թղթերը, բայց
չստ հաւանական է, որ նա բրած ըլլայ զայդ
հետեւելով Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատ-
մութեան Գ. 25 վկայութեան, որուն անձա-
նօթ մը չ'երեւար ⁴³ :

⁴³ Թղ. 162ա «Իսկ զթուղթսն Պօղոսի ստուգիւ
կցոյց եւթագի ի խնդրոյ թաղաւորագին կրօնաւորին
Թէոփիլի, (որ) թարգմանի տատուածասէր, որ եւ
զԳործոցն եւս կցոյց զթուղթս առաքելոց, զուստին եւ
զուրն եւ զինչ պատճառաւն կարդ թղթոցն զեղեալն
ի Կղեմայ եւ զհաստատեալն Եւսեբէ եւ պահեալ յար-
կեղն՝ մինչ ի բառնալ կարծեաց տատուածամար-
տիցն» : Այս պարբերութենէն որչափ կ'երեւայ ծանօթ
է Գրիգոր Կղեմէսի կանոններուն ալ եթէ իր ծանո-
թութիւնները Եւսեբիոսէն չեն տանուած : Հմմտ.
Եւագր., էջ ճԳ :

6. Մխիթար Այրիվանեցիէն հասած է մինչեւ մեր ժամանակը իր խկադիր Ճառընտիրը⁴⁴, որ կը բովանդակէ նաեւ Նոր Կտակարանի Գիրքերը: Ճառընտիրս ունի ցուցակ մը, որ ղետեղուած է գլխաւոր յիշատակարանէն⁴⁵ յետոյ, զոր կարելի է ձեռագրի ընդհանուր ցուցակը համարիլ: Այս ցուցակին խորագիրը թէպէտ չատ մեծ նմանութիւն ցոյց կու տայ Այրիվանեցւոյ ժամանակագրական պատմութեան մէջ յիշուած եւ Սարկաւադի ընծայուած ցուցակի խորագրին հետ, սակայն Պօղոս Առաքեալի թղթերու դասաւորութիւնը չի հետեւիր հոս Սարկաւադի կարգին, այլ Կղեմայ (Ժամ., էջ 34). ասկէ կը տեսնուի թէ Ժամանակագրութեան մէջ յառաջ բերուած Սարկաւադի ցանկը, զոնէ ըստ էականին, Սարկաւադի «Կարգաւորութիւն»ներէն առնուած կրնայ համարուիլ:

Ճառընտիրի եւ յիշատակարան-ցուցակի Գրքերու դասաւորութիւնը կը համընթանայ Զօհրադի ցանկին հետ, զուրս հանե-

⁴⁴ Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին, Թ. 217, էջ 548: Հ. Գալէմբարեան. Մխիթար Այրիվանեցի եւ իւր նորագիւտ գրութիւնը, Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 164, գրութեան տարին կը ղետեղէ 1272—1286 շրջանին մէջ: Հմմտ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան. Խաղբակեանք կամ Պաշկեանք Հայոց Պատմութեան մէջ Բ. Մաս. Երուսաղէմ 1944 էջ 106:

⁴⁵ Հ. Ն. Ակինեան, Ակօս. անդ: Հմմտ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագիւտ Արձանագրութիւն եւ Երկեր. Երուսաղէմ 1931, էջ 15:

լով միայն Աւետարաններու կարգը իրարու
մէջ, որ դրուած է ըստ Սարկաւագի. Յով-
հաննէս Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս:

«Ջայստսիկ ժողովեցի ի միասին եւ գրեցի
յաւուրս Ճ եւ Հ ես տէր Միսիթար վարդա-
պետս

Յոհ(անն)ու Աւետարանն	Ա.
Մատթէոսին	Բ.
Մարկոսին	Գ.
Ղուկասուն	Դ.

Գործք Առաքելոցն Քրիստոսի Ե.

Կաթողիկէքն

Յակովբուն	Ա.
Պետրոսին	Բ.
Յոհաննուն	Գ.
Յուդա(յ)ին	Ա.

(Ընդ ամէնն) Եւթն է:

Ընդ ուսումնասէրն.

Պաշտոսի

Հոռմայեց(ւ)ոցն	Թուղթն	Ա.
Կորնթացին		Բ.
Գաղատացին		Ա.
Եփեսացին		Ա.
Փիլիպպեցին		Ա.
Կողոսացին		Ա.
Թեսաղոնիկեցին		Բ.
Երրայեցին		Ա.

Տխմոթէսսին	Բ .
Տխոոսին	Ա .
Փիլիմոնին	Ա .

Ընդ ամէնն ժԴ գլուխ

Յայտնութիւնն Յոհ(անն)ու

էր ընդ Եղբարսն» :

7. Գրիգոր Տաթեւացի⁴⁶ իր «Հարցմանց գիրք»ին մէջ Հին Կառկարանի ցուցակի կողքին ունի այս. «Խսկ Նոր կառկքն յայտնի են, չորս գլուխ. Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յոհաննէս, Տեսիլն Յոհաննու եւ Ննջումն՝ էր ընդ Եղբարսն, Գործք եւ Էթուղթք Կաթողիկէք, որոց առաջինն Յակոբայ, երկու Պետրոսի, երեք Յոհաննու եւ Յուդայի վերջին որ լինի ժԴ : Եւ չորեքտասան թուղթք Պօղոսի որ լինի ժԲ, որոց առաջինն Հոովմայեցւոյ . . . (կը յաջորդեն Եւթաղի կարգով), եւ երրորդ թուղթ Կորնթացւոյ, եւ Թաղէոսի որ լինի Լ» : Այս ցուցակը կը մատնէ իր աղբիւրներէն մին յաջորդ «Հարց»ին մէջ. «Քանի՞ տուն է Աստուածաշունչ Գիրքն ամենայն» . որուն կը պատասխանէ՝ «Ա՛ՔՓՇՂԱ» (= Անանիա Շիրակացի, տես էջ 24) : Տաթեւացւոյ ուրիշ աղբիւրներէն կրնանք համարիլ նաեւ իր առձեռն գործածած Ս. Գրոց գրչագիրը, ուր հաւանօրէն Յովհաննու Աւետարանին կը յաջորդէր Յայտնութիւնն ու Հանգիստը ինչպէս

⁴⁶ Հմմտ. ծանօթ. 31 :

կը տեսնենք Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 55, Էջմիածնի Թ. 195, 206 եւ Բրիտանական Թանգարանի Թ. Ad. 19, 730 ձեռագիրներուն մէջ⁴⁷։ Յուցակիս մէջ մասնաւորապէս աչքի կը զարնէ «եւ Թուդիս» յաւելուածը զոր ընդգծեցինք։ Չենք գիտեր թէ ինչ կ'ակնարկուի ասով։ Հանդիպած ենք վկայութիւններու ուր Յուդայի կաթողիկէ Թուդթը «Թուդթ Թադէոսի Առաքելոյ»⁴⁸ կ'անուանուի, բայց հոս ասոր մասին չէ խօսքը, որովհետեւ կանխապէս յիշուած է արդէն Յուդայի Թուդթը։ Թադէոսի անունով ունինք ուրիշ երեք հատածներ. 1. Կանոնք Թադէի Առաքելոյ⁴⁹, 2. Սուրբ Առաքելոյն Թադէոսի յաղապս առաջին Գիւարի սուրբ Խաչին⁵⁰, 3. Սրբոյն Թադէի Առաքե-

⁴⁷ C. F. Conybeare, On the Codex Pamphili and date of Euthalius, The Journal of Philology XXIII 241—259: Հմմտ. Թարգմանութիւնը՝ Բաղմատիոյ [ԵԳ 1895] 209—212, 260—263: Եւ այն՝ A Catalogue of the armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 7—11.

⁴⁸ Հմմտ. Ազարիա Կաթողիկոսի հաւատոյ Դաւանութիւնը առ Գրիգոր ԺԳ. Քաճանջապետ, հրատ. Պալէկան Հ. Ա., Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս։ Վիեննա 1878, էջ 302:

⁴⁹ Տաշեան Հ. Յ., Վարդապետութիւն Առաքելոյ անվաւերական Կանոնաց Մատենանը, Թուդթ Եւրոպայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադէի, Վիեննա 1896, էջ 392: Հմմտ. նաեւ Հ. Հ. Կէտիկեան, Canones Apostolorum, I.

⁵⁰ Լարուրենայ գիւանագիր դպրի Եղեարի Թուդթ Արզարու, Վենետիկ 1868, Յաւելուած, էջ 62: Թանգարան Հայկական Հին եւ Նոր Դպրութեանց, Հատոր Գ., Անկանոն Գիրք Առաքելականք: Վենետիկ 1904, էջ 453:

լոյն վասն յարութեան մեռելոց ⁵¹ : Թա-
ղէոսի բնծայուած այս գրութիւններէն հա-
ւանօրէն առաջինին մասին է հոս ակնարկու-
թիւնը, որովհետեւ Ստեփանոս Զիք ⁵² այս-
պիսի վկայութիւն մ'ունի իր չափական
ստանաւոր ցուցակին մէջ .

«Գիրք Յակոբայ որք կարգեցան
Թաղէոսին կանոնական» :

Տ. Առաքել Սիւնեցի ⁵³ նոր կտակա-
բանի Գրքերը կը հաշուէ միայն ԻԸ, այս
կարգով .

«Նախ չորս գրութիւն Աւետարան,
Ու Թուղթք Պօղոսի չորեքտասան,
Առաքելոց Գործք որ գրեցան
Ու Կաթողիկէքն ամենեքեան :
Այլ եւ Տեսիլքն Յովհաննու,
Որ յայտնեցաւ նրմա յԱստուած,
Էր ընդ Եղբարսն՝ յաւուրն մահու
Որ գրեցաւ ի Յովհաննու» :

Զենք գիտեր թէ Առաքել Սիւնեցին ի՞նչ
հիմ ունի իր այս ցանկին համար, բայց
ստոյգ է թէ ան հայ ցուցակէ մը չէ որ կ'օգ-

⁵¹ Թանգարան, անդ, էջ 462 :

⁵² Լալայեան, Յուլիան Հայերէն Զեռագրաց Վաս-
պուրականի, Թիֆլիս 1915, Աստուածաշունչ կտուց
Անտաղատի Թիւ Գ. յիշատակարան, էջ 18 : Հմմտ.
Հ. Ն. Ակիւնեան, Ստեփանոս Զիք Ջուղայեցի գրիչ,
նկարիչ եւ Տաղասաց, Հանգէս Ամսօրեայ, 1947,
էջ 112 :

տուի, որովհետեւ իր դասաւորութիւնը
կղած է այն կարգով որ կը տիրէր ԺԳ. դա-
րուն լատին Vulgataի ձեռագիրներուն մէջ⁵⁴ :
Ուրիշ կերպով չի մեկնուիր Պօղոս Առաքելի
թղթերուն Գործք առաքելոցէն յառաջ դա-
սուիլը : Արեւմտեան ազդեցութեան հետք
մը : Չենք կարծեր թէ Առաքել ոտանաւորի
յանդերը յարմարցնելու համար կատարած
ըլլայ այս փոփոխութիւնը : Յայտնի է անոր
հարտարութիւնը տաղաչափութեան արուես-
տին մէջ :

9. Նորադոյն ազրիւրներէն կարելի է
համարիլ Ստեփանոս Ձիֆ : Իր կարգը
Ջօհրայէն կը տարբերի միայն այն կէտին
մէջ որ Յայտնութիւնն ու Հանդիստը անցած
է Գործք Առաքելոցէն ետք ինչպէս նաեւ Պօ-
ղոսի թղթերը Կաթողիկէ թղթերէն յառաջ :

Այս դասաւորութիւնն ալ լատինական
ազդեցութիւն ցոյց կու տայ⁵⁵ :

«Ապա գրեցին զԱւետարան

Շնորհօք հոգւոյն որպէս տուան .

Զի օժանդակ քարոզութեան

Ընդ ինքեանս առցեն նպաստական :

Նախ Մատթէոս տիպ մարդկութեան ,

Ապա Մարկոս առիւծանման ,

Ղուկաս բժիշկ ցուն հիւրկական ,

⁵³ Հ. Մ. Պատուրեան, Առաքել Սիւնեցի եւ իր
Բերթուածները, Վենետիկ 1914, էջ 197 :

⁵⁴ Zahn, Geschichte, II, էջ 383, ծան. 4 :

⁵⁵ Հմմտ. ծան. 52 : Vulgataն ունի նախ Պօղոսի
թղթերը, ապա կու գան Կաթողիկէացիք :

Յեւոյ արծուի մաքուրն Յոհան :

Ապա ընթեռ սմին եղան

Առաքելոց Պրակն որ կան .

Յեւոյ զՏեսիլն պատմական ,

Որպէս ետես մաքուրն Յոհան :

Յեւոյ Ննջումն իւր հանգստեան

«Էր ընդ Եղբարս» աղօթական .

Իսկ յետ չորից աւուրց թաղման

Փոխի ի կեանս անմահական :

Ապա Գիրք սուրբ չորեքասան

Առաքելոյն սուրբ Պօղոսեան .

Նախ Հոռմայ դաղմատական

Գրէ օրէնք մնացական .

Իսկ երրորդ թուղթ Կարընքական

Գաղատացոց նոր պատուիրան

Գրէ հակիրճ պատմական :

Երբայեցոց ասիական

Գրէ խրատ յարմարական .

Փիլիպեցոցն բարութեան

Գրէ պատուէր ուրախական :

Կողոսացոցն հաստատութեան

Չանսալ հրէիցն խորութեան .

Թեսաղոնիկ մակեդոնեան

Երկրորդ գրէ թուղթ ըղձական :

Չորս եւ պսակ ուրախութեան

Իւր անուանէ սփոփական ,

Չի յաներեկ օրն յարութեան

Մատուցանէ Երրորդութեան :

Եւ յետ սոցա Երբայեցոց

Դրէ օրինացն փոփոխման .
 Յետ այսորիկ Տիմոթէեան
 Կրկին գրէ թուղթ զգուշութեան :
 Իսկ Տիտոսի ընդերական
 Դրէ պատուէր նա քաւչական .
 Փիլիմոնի ծառայական
 Դրէ նմին ազատութեան :
 Կաթուղիկէքն Եւթանեքեան ,
 Զոր գրեցին ընդհանրական ,
 Նախ Յակոբոսն Յովսէփեան ,
 Եղբայր Տեառն համշիրական .
 Ապա Պետրոս վէմն անաստան
 Երկրորդ գրէ թուղթ խրատական ,
 Իսկ Զերեթիա որդին Յոհան
 Դրէ երրորդ մեզ պատուիրան :
 Ապա Յուդայ , որ Յակոբեան
 Դրէ խրատ նախ եղական .
 Զի յայդմանէ զհհհնական
 Զերծեալ ապրեմք յօրն անվախճան .
 Դարձեալ է զիրք աստուածարան
 Եկեղեցւոյ ամուր Վահան .
 Որպէս գրէ Դամասկացին
 Սուրբ վարդապետն Անանիայն :
 Գիրք Յակոբայ , որ կարգեցան
 Թաղէնսին կանոնական .
 Առաքելոցն կրկին կանոնքն .
 Գիրք անմարմնոց , Դիոնեասեան ,
 Եւ Պետրոսի քարոզութեան ,
 Եկեղեցւոյ սրբոյ հիման ,
 Որ է եղեալ զազմատական
 Յաթուրն սուրբ լատինական :

10. Ճաշոցը շատ լաւ ծառայութիւն կարող էր մատուցանել մեր այս ուսումնասիրութեան, բայց զժրախառարար մեր եկեղեցական Մատեանները բացի Պատարագամատոյցէն եւ մասամբ նաեւ Մաշտոցէն, շատ քիչ քննութեան առարկայ եղած են բանասէրներուն: Ճաշոցը, որուն մէջ նոր կտակարանի դրքերը, բացի Յայտնութենէն, ամբողջապէս կը կարդացուին, երկու տետակ է. Հինը կամ Երուսաղէմեան օրինակը եւ նորը կամ Վկայասիրի Ճաշոց կոչուածը⁵⁶: Ընդհանուր յօրինուածութիւնը նոյն է երկուքին մէջ ալ եւ կը ցուցնեն յունական շատ պօրաւոր դրոշմ: Երբ նկատենք հոս Ս. Գրոց ընթերցուածները առանց անդրադառնալու Ճաշոցի յարակից ժամերգութեան կարգաւորութիւններուն, շատ դիւրաւ սխալ եղբակացութիւններու կրնանք առաջնորդուիլ: Խրատագիրներու համաձայն Ս. Պատարագի արարողութիւնները միշտ նկատելու ենք իրրեւ միջնօղակ իններորդ ժամու եւ Երեկոյեանի միջեւ:

Եկեղեցական պաշտամունքի տարին կարելի է բաժնել ընթերցուածներու վրայէն երեք գլխաւոր շրջաններու. Ա. Յիսնեկաց (Չատկէն-Պենտեկոստէ), Բ. Մեծ շրջան (Պենտեկոստէէն-Բուն բարեկենդան) Գ. Քառասնորդաց (Բուն բարեկենդանէն-Չատիկ):

⁵⁶ F. C. Conybeare, *Rituale Armenorum*. Oxford 1905, էջ 507:

Յիսնեկաց շրջանին կը կարդացուին ամբողջ Գործք Առաքելոցը, Կաթողիկէ թղթերը, և շորս Աւետարանները: Վերջիններս այս կարգով. Մատթէոս և Մարկոս Երեկոյեան ժամուն. առաջինը՝ սկիզբը, իսկ երկրորդը իրբեւ արձակման Աւետարան, Ղուկաս՝ Առաւօտեան ժամուն արձակման, Յովհաննէս՝ ձաշու Պատարագին: Այս բաժանմունքները շատ մեծ հնութիւն ունին, որովհետեւ նոյնը կը տեսնենք ձեռագիր աւետարաններու մէջ, ուր իւրաքանչիւր Աւետարան բաժնուած է այս եօթը շարաթական շրջանի վրայ բը—էէ (= Բ. Երկուշարաթի Զատիկի մինչեւ է. Շարաթ Զատիկ):

Մեծ շրջանը ունի Պօղոսի թղթերը և շորս Աւետարանները Զօհրայեան կարգով: Այս մեծ շրջանը կը տարբերի միւս երկու շրջաններէն անով, որ միայն կիրակի, չորեքշաբաթի և ուրբաթ օրերը առնուած են կարգին մէջ, մինչ միւս օրերը որ Սբբոց յիշատակութիւն ունին, յատուկ ընթերցուածներով օժտուած են:

Քառասնորդաց Պահոց շրջանը կը ներփակէ Կաթողիկէ թղթերը, իսկ շորս Աւետարանները կը կարդացուին միայն քաղուածաբար, պահելով իրենց Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս և Յովհաննէս յաջորդութիւնը:

11. Կարելի էր յիշել նաեւ երկու ուրիշ ցուցակներ ալ. առաջինը, զոր կը գտնենք Աղարիս կաթողիկոսի Հաւատոյ դաւանու—

թեան մէջ, ուղղուած Գրիգոր ժԳ. Քաշա-
նայապետին ⁵⁷, իսկ երկրորդը Եպիսկոպոսա-
կան ձեռնադրութեան արարողութեան Հան-
դանակը ⁵⁸: Առաջինը գուտ լատինական Vul-
gataի այսօրուան կարգն է, կը շեղի միայն
Կաթողիկէ թղթերու ցուցակով՝ Պետրոս,
Յովհաննէս, Յակոբ, Յուդա-Թադէոս. իսկ
երկրորդը նոյնին ժԳ. դարու դասաւորու-
թեամբը, ինչպէս գործածած է նաեւ Առա-
քել Սիւնեցի:

Ագարիա Կաթողիկոս

«Եւ գիրքն Նոր Կտակարանացն են Դ Աւե-
տարանիչքն

ըստ Մատթէոսի

ըստ Մարկոսի

ըստ Դուկասու

ըստ Յովհաննու

Էւ Գործք Առաքելոցն գրեալ ի Ս. Ղուկայ

Աւետարանչէն:

ԺԳ գիրք Ս. Պաւղոսի առաքելոյն

ա. Հռովմայեցւոց

բ. ի Կորնթոս

ա. ի Գաղատիա

ա. Եփեսացւոց

ա. Փիլիպեցւոց

ա. Կողոսացւոց

⁵⁷ Հմմտ. ծան. 48:

⁵⁸ H. Denzinger, Ritus Orientalium. Wirce-
burgi 1863, էջ 360:

բ. Թեոաղանիկեցւոց

բ. Տիմոթէոս

ա. Տիմոսի

ա. Փիլիմոնի

ա. Երրայեցւոց

բ. Ս. Պետրոսի Առաքելոյ

դ. գիրք Ս. Յովհաննու Առաքելոյ

ա. Ս. Յակոբու Առաքելոյ

ա. Թագէի Առաքելոյ

Տեսիլ Յովհաննու Առաքելոյն» :

Չեոնադրութիւն Եպիսկոպոսաց

«Եւ ի նոր Կառկարանքն որ է աւետարանն
սուրբ

Մաթէոս

Մարկոս

Ղուկաս

Յովհաննէս

Չորեքտասան թուղթն Պօղոսի

Գործք Առաքելոցն

Եւ թանիկին թուիտ Կաթուղիկեացն

Յայտնութիւնն Յովհաննու» :

(Չեո. 51, թղ. 7ա.)

Բ. ՄԱՍ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Աւետարան եւ առաքելականք (τὰ εὐαγγελικά καὶ τὰ ἀποστολικά) զանազանութիւնը նոր կտակարանի գրքերու մէջ շատ հին է եւ զործածուած կը գտնենք արդէն Բ. դարուն⁵⁹։ Այս բաժանումին ծանօթ են նաեւ մեր թարգմանիչները։ Եղնիկ Մարկիոնը կը մեղադրէ. «այնչափ յանդգնեալ ստատանայա-կան ոգւովն մինչեւ... զկէս աւետարանի ընտրել ստնուլ, նոյնպէս եւ զառաքելական քղքոցն⁶⁰»։ Շատ նշանակալից է Եղնիկի այս յատաջրերութեան մէջ, առաքելական քուղք-բ բացատրութիւնը, որուն տակ թղթերը (նամակները) միայն չի հասկնար, այլ Գործք Առաքելոցն ալ կը ներփակէ, որովհետեւ Մարկիոնը կը մերժէր նաեւ զայն⁶¹։ Եղնիկի այս կոչումէն կը հետեւի նաեւ, թէ Հայոց նախնական ցուցակներուն մէջ, առաջին տեղը կը գրուէին Աւետարանները։

⁵⁹ Իզնատիոսի առ Փիլ. 5, առ Ջմիւռն. 5, 7, Ե. 700 եւն։ Իրենէոսի ընդդէմ Հերձուած. 1, 3, 6, Ե. 477, Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյ Ստրատա 7, 3, 16, Թ. 417, 532։

⁶⁰ Եղծ Ազանդոց, Վենետիկ ԹՄՀԵ, Գ. 12, էջ 253։

⁶¹ Zahn, Gesch. II. էջ 585։

1. ԱԽԵՏԱՐԱՆ

Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս. այս է յունարէն ձեռագիրներուն մէջ տիրող կարգը, այսպէս կը գտնենք նաեւ միւս թարգմանութիւններու մէջ. Փէշիթոյ եւն ընդհանրապէս⁶²: Այս է նաեւ Քրիստոնէութեան ընդհանուր կարծիքին համաձայն աւետարաններու գրութեան ժամանակագրական կարգը⁶³: Տարբեր խմբաւորում մը անձանօթ է հայ հին ձեռագիրներուն⁶⁴:

Ուշագրութեան արժանի է այս կարգը, որովհետեւ հայ աւետարաններու թարգմանութեան բնագրին ստուգման կրնայ նպաստել: Ուսուցչապետ Macler⁶⁵ հայ թարգմանութեան իբր բնագիր կը համարի զ[խաւորաբար D (= Codex Bezae) ձեռագրախումբը: Դժբախտաբար չէ հասած մեր ձեռքը Թ. դարը կանխող Աւետարանի ամբողջական հայ բնագիր մը, որ կարենայինք աւելի մօտաւոր եղրներով կատարել համեմատութիւնը, բայց զարմանալի կը թուի, երբ D ձեռագրին մէջ կը տեսնենք Մատթէոս, Յովհաննէս, Ղուկաս, Մարկոս յա-

⁶² Zahn, Gesch. II. էջ 367: Հմմտ. Վարդանեան Հ. Ա., Եւսեբեոյ առ Կարպիանոս թուղթը: Յաւելում եւթադի, էջ 215:

⁶³ Եւսեբեոյ եկ. Պատմ. 2. 25, Գ 24: Gregory, Einleitung in das N. T. II. 824; Zahn, Gesch. II. 365.

⁶⁴ Մոսկուա, էջմիածին, Մէքէ, Վիեննա 171:

⁶⁵ Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc. Paris 1919.

Ջորդութիւնը⁶⁶։ Ինչո՞ւ է ընդգրկած Հայր այս կարգը թարգմանութեան ժամանակ, եթէ այսպէս էր իր հիմնական բնադիրը։ Ռ. Բեմն. կա՛մ փոփոխած է նա զայդ՝ հետեւելով ընդհանուր աւանդութեան, եւ կամ փնտռելու ենք աւելի հաւանական երեւցող ուրիշ կարծիքներ։ Lyonnet Յիսուսեան գիտնական Հայրը⁶⁷, շատ իրաւացիօրէն կը մերժէ D ձեռագրախումբը իրրեւ ելակէտ, եւ աւելի հաւանական կ'ընդունի Թ (= Kori-dethi) ձեռագրախումբէն թարգմանութիւն մը։ Այս եզրակացութեան հասած է նա Մատթէոսի եւ Մարկոսի աւետարանները համադրելով, ուր 41 տեղիք հակառակ կը դանէ Dի, որոնցմէ միայն 5ը կամ 9ը չեն համաձայնիր Թի հետ։ Թ ի կարգն է Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս։

Այս հասարակ կարգէն կը շեղին Սարկաւազ-Այրիվանեցին, ու Պատճառաց գրքի հեղինակը Գրիգոր Աբասաց որդին, որոնք կը դասաւորեն՝ Յովհաննէս, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս։ Zahn⁶⁸ առանց դժուարութեան մեկնելու փորձեր կ'ընէ համեմատելով այս ցանկը Մեմփիղական ու Սահիգական ցուցակներու հետ, որոնք նոյնպէս ունին դասաւորութիւնը, կրթնելով միշտ Խո-

⁶⁶ Zahn, Gesch. II. էջ 370։

⁶⁷ La version arménienne des Evangiles et son modèle grec; L'Evangile selon St. Matthieu. Paris 1934, Աբասաց. Revue Biblique (1934 Յունուար)։

⁶⁸ Forschungen, էջ 154։

բենացւոյ գիտական համբոյրդութեան աւան-
դութեան վրայ: Zahn ի այս փորձերն ու եզ-
րակացութիւնները սակայն զուրկ կը համա-
րինք հաւանականութենէ, քանի որ ամենե-
ւին կապ չունի այս ցուցակը եզրացտական-
ներուն հետ, ինչպէս վերը (էջ 32) ար-
դէն անդրադարձանք: Մենք պիտի բաղ-
ձայինք նոյն շարժառիթը մտածել նաեւ Սար-
կաւոյի համար, որ ազդակ եղած էր
Ազեքսանդրեան գաղտնիքին հակառակ աւան-
դութեան՝ կարգելու Յովհաննու Աւետա-
րանը միւս Աւետարաններէն յառաջ: Այս
շարժառիթն էր հետեւեալը. Ազեքսանդրիա,
ուր քրիստոնէական փիլիսոփայութիւնը
այնքան յառաջադէմ գիրք ու վարկ մը ստա-
ցած էր, չէին կրնար անտեսուիլ Յովհաննու
Աւետարանին փիլիսոփայական վեհ զաղա-
փարները, ուստի զարմանալի չէ, երբ ա-
ւելի յարդ մը կը տրուէր Յովհաննու Աւե-
տարանին եւ կը դասուէր նա գլխաւոր տեղը:
Նոյն շարժառիթով սկիզբ ըրած էր զայն
նաեւ Տատիանոս իր Համարարարին մէջ⁶⁹:
Արեւմուտք, եւ նոյն իսկ յունական հոգի
վրայ կը տիրէր Աւետարաններուն կատարմ
նաեւ ուրիշ բաժանում մը, կը զանազանուէր
առաքեալ (apostolus) (= Մատթէոս, Յով-
հաննէս), եւ ոչ առաքեալ — առաքելական
(apostolicus) (= Մարկոս, Ղուկաս) աւե-

⁶⁹ Zahn, Tatians Diatessaron, Erlangen 1881
էջ 113:

տարանիչներ⁷⁰։ Արդեօք նման դադափարներ չէին կրնար ուղղեցոյց եղած ըլլաւ Սարկաւազի։ Հակասութիւն մը չենք տեսներ երբ դատաւտանի այսքան հասունութիւն մը կ'ընծայենք Սարկաւազ վարդապետին, քանի որ նոյն իսկ «ստուգարան» հնչիւն տխուղութիւն կ'արժանանայ իր ժամանակակիցներէն։

Ինչպէս վերը շօշափեցինք, Սարկաւազի ընծայուած Աւետարաններու այս դատաւորութիւնը պատճառ եղած է նաեւ Աբասոյ սրբի Գրիգորի, Յովհաննու աւետարանին պատճառաց մեկնութեամբ նոր կտակարանի⁷¹ սկիզբը բնելու։ Սակայն նոյն իսկ ինքը Գրիգոր կը մատնէ թէ բռնադրօսիկ է այս նոր դատաւորութիւնը, որովհետեւ մեկնութիւնները խմբադրելու ժամանակ կը մոռնայ իր բնորած ուղղութիւնը, եւ կը յայտնէ իր ենթադրատակցութեան մէջ տիրող աւանդական կարգը։ Օրինակներ բազմաթիւ են։ Արդէն Յովհաննու պատճառքը, որ Ոսկերեանէն բանաքաղութիւններ ցոյց կուտայ⁷², ունի հետեւեալ յայտնի տողերը. «Իսկ Եփրատէս ոչ սահմանեցաւ տեղեալ այլ ասացաւ. զեան չորրորդ Եփրատէս, որ

⁷⁰ Codex Cantabringiensis եւ Codex Argenteus

⁷¹ Զեւ. 47, թղ. 124ա. «Սկիզբն եւ պատճառ չորից Աւետարանչացն, սկսեալ ի Յովհաննէ Աւետարանչէն»։

⁷² Մեկնութիւն թղթոցն Պաւղոսի Վենեաթիկ 1806, հար. Բ, էջ 580. «Ի Յովհաննու Մեկնութեանէն»։

նշանակէ զերանելի աւետարանիչս (= Յովհաննէս) (Ձեռ. 47 թղ. 127ա) : Իսկ Յոհաննէս յատուածութենէն արար սկիզբն եւ զծնունդն յառաջ քան զյաւիտեանս պատմէ : Իրապէս չորրորդ աւետարանիչ լեալ իրբ. » եւն (Ձեռ. 47 թղ. 135բ) :

Թէ՛ Երուսաղէմեան⁷³ հին, ու թէ՛ նորադոյն⁷⁴ այսօր գործածութեան մէջ եղած ձաշոցներու մէջ կան շատ հետաքրքրական երեւոյթներ, որոնց վերլուծումը զժրախտաբար շատ անմշակ է դեռ : Ամէնէն հետաքրքրականն է յիսնեկաց չրջանին ճաշու՝ պատարաղի ժամանակ Յովհաննէս աւետարանին ընթերցումը : Յովհաննէս աւետարանը հոս թէպէտ ըստ երեւոյթին նախակարգ զիրք մ'ունի, բայց եթէ իններորդ ժամու վերջը ազուցուած խրատաղիրը «Եւ աստէն սկսանի պատարաղն» նկատի առնենք, կապ մը կը գտնենք ժամերդութեան մասերուն մէջ, որովհետեւ մինչ Առաւօտեան ժամին յատկացուած են Ղուկասի Աւետարանէն ընթերցում մը, անդին Երեկոյեան ժամուն

⁷³ Ձեռ. Յ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 14. Հմմտ. ձաշոց Գիրք Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Երուսաղէմ 1873, Ա. եւ Բ. հտր. :

⁷⁴ Խորհրդատեար Սրբոյ Պատարաղի ըստ արարողութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Վիճենա 1904 : Հմմտ. Գլուխ եւ համար ընթերցումաց եւ Աւետարանաց Պատարաղաց, Վիճենա 1858 : Գեղեցիկ ամփոփում մը կը գտնուի Լոյս Ծարաթաթերթին մէջ 1905, Թ. 16—43 Մկրեան Յովհաննէս ԲՅ.՝ Ս. Գրոց ընթերցումները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ :

կը կարդացունին Մատթէոսն ու Մարկոսը⁷⁵ : Հայ եկեղեցական հաշուին համաձայն օր կը կոչուի առաւօտէ առաւօտ միջոցը, ցերեկն ու գիշերը⁷⁶ : Այս հաշուով յիսնեկաց չոր-
ջանի մեր Ճաշոցի եւ ժամերգութեան Աւե-
տարաններու յաջորդութիւնը հետեւեալ
պատկերը կու տայ. Ղուկաս, Յովհաննէս,
Մատթէոս, Մարկոս : Նորանշան դասաւո-
րութիւն մը, որ սակայն հայ ոչ մէկ ցուցա-
կէ ծանօթ չէ : Ինքնին Ճաշոցն անգամ իր
միւս մասերուն մէջ կը պահէ հասարակ
Զօհրապեան ընկալեալ յաջորդութիւնը : Այս
երեւոյթին առջեւ կը մնայ միայն մէկ ենթա-
դրութիւն, այսինքն թէ մեր յիսնեկաց չոր-
ջանը հիմնուած է նախատօնակալիս սկըդ-
րունքի վրայ, որով երեկոյեան ժամը կ'ըլ-
լայ նոր օրուան մուտքը, եւ այսպէսով կ'ու-
նենանք իրապէս Մատթէոս, Մարկոս, Ղու-
կաս, Յովհաննէս ծանօթ կարգը :

Յովհաննու աւետարանին՝ օրուան ա-
մենահանդիսական արարողութեան (պատա-
րագ) յատկացումը որքան կ'երեւայ շատ
մեծ հնութիւն ունի, հիմնուած վաղեմի սո-

⁷⁵ Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց Կ. Պոլիս
1722, էջ 132 : Այսօր զԴ. գլուխն Աւետարանն կարգաւ
սկիսի ընթեանուլ : ԶՂուկասն յԱռաւօտուն եւ զՅօհանն
ի ճաշուն. զՄատթէոսն յերեկոյն առաջին եւ զՄար-
կոսն յարձակմանն եւ ամէն գլխոյ յօրն՝ զմի փոխ
կարգաւ մինչեւ ի Հոգւոյ Գալուստն :

⁷⁶ Դիւնիսիոս Բարսալիբիի հաղանաութիւնը
Հայոց գէմ. Թրգմ. Հ. Պ. Էսապալեան, Վիեննա
1938, էջ 20 (Աղգ. Մատ. ձեռն) :

վորութեան մը վրայ : Յոյն եկեղեցւոյ մէջ⁷⁷
 Զատիկի օրուան արտակարգ արարողութիւն-
 ներէն է Յովհաննու Աւետարանին ընթեր-
 ցումը, զոր Եպիսկոպոսին հետ տուն առ
 տուն կ'երգեն զանազան լեզուներով քահա-
 նաներու եւ սարկաւազներու զասն ու թո-
 ղովուրդը :

Այս սովորութենէն զատ, մինչեւ Հոգե-
 զալուստ Յոյն եկեղեցւոյ մէջն ալ Յովհան-
 նէսէն ասնուած են օրուան ճաշու Աւետա-
 րաններն, հայկականէն այն տարբերու-
 թեամբ, որ մինչ վերջինս նոր կիւրակէէն կը
 սկսի ընթերցումը, Յոյնը չարաթ մը յառաջ
 արդէն, բուն Զատիկի օրը⁷⁸ :

Հայոց քաջածանօթ էր նաեւ Աւետա-
 րանիչներու ներկայացումը Ս. Գրքի չորս
 կենդանակերպ զազաններով : Ս. Գրքի մէջ
 ասոնք զանազան յաջորդութեամբ կը տես-
 նենք⁷⁹, որ արեւմուտք մեծ դեր խաղացած
 է Աւետարանիչներու գաղաւթումին հա-

⁷⁷ Nilles W. S. J. Kalendarium Manuale utri-
 usque ecclesiae Orientalis et Occidentalis. Oenipo-
 ponte 1897. Հար. Բ. էջ 315:

⁷⁸ Գրքի ընթերցումաց (յունարէն) Հոսովմ 1880
 եւ Վեհեաթիկ 1833:

⁷⁹ Մարդ (= Մատթէոս), Ասիւծ (= Մար-
 կոս), Եղ (= Ղուկաս), Արծիւ (= Յովհաննէս) :
 Եղեկիէլ Ա. 10, 1. մարդ, 2. ասիւծ, 3. եղն, 4. ար-
 ծիւ : Ժ. 14, 1. եղն, 2. մարդ, 3. ասիւծ, 4. ար-
 ծիւ : Յայնանութիւն Դ. 7, 1. ասիւծ, 2. զուարակ,
 3. մարդ, 4. արծիւ :

մար: Ձարմանալիօրէն Հայր անտեսած կ'երեւայ այս պարագան:

2. ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՔ

Ա. Գործք Առաքելոց: Առաքելական կոչումը զրքերու քով աւելի բարդ է դասաւորութեան խնդիրը: Կորինթի վկայութենէն թէ «Տեսանել զոմանց ի սուրբ Աւետարանին եւ զոմանց ի Գործս Առաքելոցն երանելոյն Ղակասու մատենագրեալ, եւ իցեն որ ի Կարողիկէս առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին, այլ սրբոյն Պաւղոսի Զորեքտասանեքումք բարով⁸⁰...» կը հետեւցնենք թէ այսպէս բլլալու էր կարգը թարգմանութեան իսկ սկզբնաւորութեան: Գործք Առաքելոցը, որ բովանդակութեամբ պատմական շարունակութիւնն է Աւետարաններուն, հարկաւ պիտի դատուէր Աւետարաններէն ետք: Սակայն չեն պակսիր զգալի բացառութիւններ:

1. Գործք Առաքելոցը Կարողիկէ քրդերէն ետք:

Սերաստիայի Թ. 1 եւ 4 ձեռագիրները⁸¹, այսպէս է նաեւ Առաքելական կանոններու յունական բնագրին կարգը:

⁸⁰ Կորինթ, Վենետիկ, էջ 5:

⁸¹ Թորգոմ արք. Գուշակեան. Յուշակ Հայ Զեռարաց Ս. Նշանի վանուց ի Սերաստիա, Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 466, 1924, էջ 118:

2. Պաւլոսեան քղթերէն եւք.

Բրիտանական թանգարանի Add. 19,730
ձեռագիրը⁸², Եւթաղ⁸³, Ձեռնադրութիւն
Եպիսկոպոսաց, Առաքել Սիւնեցի: Նոյնպէս
կը գտնուորէ նաեւ Սինայեան ձեռագիրը,
Ե. Եւ 2. դարերու ասորականը, իսկ Vul-
gataի ձեռագիրները ԺԳ. դարէն ետք⁸⁴:

3. Յայտնութեմն եւք.

Վիեննայի Թ. 55 (Տաշեան, Յուլյակ,
էջ 253):

4. Յովհաննու Հանգիստէն եւք.

Տաթևւացի:

(5.) Քիչ մը զարմանալի կը թուի Մի-
քայէլ կաթողիկոսէն 1562ին հրեշտակու-
թեամբ Պիոս Դ. Քահանայապետին ուղար-
կուած՝ Արդարու դաւանութեան մէջ Գործք
Առաքելոցի պակասը, մինչ մնացած բոլոր
Գիրքերը յանուանէ կը նշանակուին⁸⁵:

Ճաշոցին մէջ Գործք Առաքելոցին կը
հանդիպինք Յինանց շրջանին. Չառկէն —
Պենտեկոստէ: Նա յաջորդութեան ոչ մի
կապ ունի այս գիրքին մէջ, որովհետեւ
միաժամանակ կը կարդացուին կաթողիկէ

⁸² F. Conybeare, On the Codex Pamphili and date of Euthalius's Journal of Philology, Vol. XXIII, էջ 242, Բղժժւյ. 1895, էջ 209:

⁸³ Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենադրութիւնք Եւթաղի, էջ 24:

⁸⁴ Zahn, Geschichte Բ. էջ 382:

⁸⁵ Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց Դ. էջ 521:

Թղթերը: Ձառակէն ետք անցած է ան անմիջապէս՝ անշուշտ իր շօշափած նիւթին պատհասով, որ է Առաքեալներու գործունէութիւնը Քրիստոսի Ս. Յարութենէն յետոյ:

Գործք Առաքելոցի այս գիրքէն կը հետեւի թէ ան Նախաւոր Ճաշոցի կազմութեան ժամանակ աւելի ստորակարգ հեղինակութիւն կը վայելէր քան Թուղթերը: Պարզենք թէ ինչո՞ւ. Արարողութիւններու ընթերցուածներու կառուցուածքը մղում մը ցոյց կու տայ բարձրանալու Հին Կտակարանէն դէպի նորը, անկատարէն՝ կատարելագոյնը, խոստումէն՝ անոր կատարումը: Այս մղումը կը տեսնուի թէ՛ Հին ու թէ՛ Նոր Կտակարանի գրքերու յաջորդութեան մէջ հաւասարապէս: Այս սկզբունքով ընթերցուածի ժամանակ Առաքելական Թղթերը նախ դալու էին քան Գործք Առաքելոցը, մինչ իրականին ճաշոցին մէջ Գործք Առաքելոցը կը կանխէ զանոնք եւ դասաւորութեան պատկերը կ'ունենանք այսպէս. 1. Գործք Առաքելոց, 2. Թղթեր, 3. Աւետարան:

Այս դասաւորութիւնը շատ հին ըլլալու է, նախակերտ ճաշոցի ժամանակէն: — Կարելի չէ ուրանալ, թէ անհատականներու քով, կամ նոյն իսկ ձեռագիրներու մէջ տիրող դասաւորութիւններէն միայն յետագարձ ապացոյցներ կրնանք յառաջ բերել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ տիրող՝ Գրքերու յաջորդութեան նկատմամբ, որովհետեւ հոն

շատ լայն առարկէզ ունեցած է ազատ ան-
հատական խորհելակերպը, ասոր հակառակ
էկեղեցական մատենները հաւատարմագոյն
թարգմանները կը հանդիսանան ամենահա-
զոյն ստորութիւններու: Գրիգոր վկայա-
սէր այս կարգը ասած է հին Ճաշոցէն ան-
փութիս, հակառակ իր մամանակակից կար-
ծիքներուն: Այս կարգը սակայն կրնանք նա-
խահայկական անուանել, քանի որ դոյն մեր
բով ուրիշ տեղ գործածութեան մէջ չենք
դաներ⁸⁶:

Եզրակացութիւն: Գործք Առաքելոցը
հոյկական դասաւորութեամբ յաջորդն է
Յովհաննու Աւետարանին, սակայն չեն պակ-
սիր հետքեր, որոնք նոյն իսկ նախահոյկա-
կան խմբագրութիւն մը կը մատնանշեն:
Ժ.Գ. դարէն ետք լատինական տկար, գրեթէ
աննշան ազդեցութեան մը հետքեր կը տես-
նուին:

Բ. Թղթեր: Կը զանադանուին Կաթողիկէ
(= բնդհանրական) եւ Պաղոսեան (ուրոյն
էկեղեցական համայնքներու ուղղում)
թղթեր: Այս անուանակաշումները շատ մեծ

⁸⁶ Հմմտ. Ս. Նշանի Թ. 1 եւ 4 մեղադրները:
Մեր յոսով բերած կարծիքին հայնակից են նաեւ
սառք ագրիւրներ: Zahn ի համաձայն Geschichte
Բ. 383, ծան. 1 նոյն կարգը սենին Մեմփիգական եւ
հաւանորէն նաեւ սահիդական թարգմանութիւնները:
Ս. Սոստոմոսի անծանօթ է այս դասաւորութիւնը,
նոյնպէս Իննովկենտիոս Ա. ի եւ Թէոդորոս Մոպսուես-
տացոյն: Ս. Յերանիմոսի Ս. Գիրքն ալ այսպէս եղած
ըլլալու է: Ամէնէն զորաւոր ապացոյցներէն կարելի է
համարիլ Vulgata-ի ամենահին սպանիական մեղա-
դիրները:

հնութիւն ունին⁸⁷, եւ Հայոց քով մուտ
գտած Ս. Գրքի թարգմանութեամբ Ե. դա-
րուն. Կորին կը վկայէ. «Եւ իցեն որ ի Կա-
րողիկէս Առաքելոցն եւ որոցն Պաւղոսի
չորեքտասանեքումքք թղթովք» (էջ 5) :

Նախ Կաթողիկէայք թէ նախ Պաւղոս-
ականներ, այս է մեր քննութեան կորիզը :
Յունական ձեռագիրները թէպէտ ընդհանուր
որոշ ուղղութեան մը կը հետեւին, բայց
փոքրամասնութիւն ալ չեն կապմեր անոնք,
որոնք ուրիշ դասաւորութիւն ունին⁸⁸ : Լա-
տինական Vulgataն աւելի հետեւողական է :
Զահրապ իր Հրատարակութեան համար ըն-
տրած է նախ Կաթողիկէ եւ ապա Պաւղոսեան
թղթեր դասաւորութիւնը, որուն ի հաստա-
տութիւն կը գրէ. «Ամենայն⁸⁹ գրչապիրք
մեր համաձայն հաստատրիմ հեղինական
գրչապրաց նախ կարգեալ ունին զԿաթողի-
կէս եւ ապա զչորեքտասան թուղթան Պաւ-
ղոսի, որպէս մէք եղաք ըստ պատշանի»
(էջ 749 ծան.) : Թէպէտ հոս գործածուած
կը դանենք ամէն բացատրութիւն ժառող բա-
ցատրութիւն մը, բայց յայտնի են մեզ ոչ
փոքր թուով տարբերութիւններ եւ շեղում-
ներ, որոնցմէ սակայն ոչ մէկը այնքան ընդ-
հանրացած չէ Հայոց քով ինչպէս Զահրապի
ընտրութիւնը, ուր Կաթողիկէ թղթերը կը
դանուին Գործք Առաքելոցի եւ Պաւղոսեան

⁸⁷ Եւսեբիոս Եկեղեցական Պատմ. ր. 23—25 :

⁸⁸ Gutjahr, Geschichte des N. T. 1912, էջ 393 :

⁸⁹ Ընդգծումը մեր կողմէ :

քղրեբու միջեւ : Հայ առաջին Ս. Գրքի մէջն
այ անտարակոյս այս դատաւորութիւնը կը
տիրէր հետեւելով Կորիւնի վերի տեղիքին .
զեւ իցեն որ ի Կաթողիկէս առաքելոյն
եւ սրբոյն Պաւղոսի շորեքտասանեքումք
թղթովք :

1. Կաթողիկեայք Պաւղոսեաններէն
եւք :

Այսպէս՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մա-
սենադարանի Թ. 247 (1249էն), Սեբաս-
տիոյ Ս. Նշանի Թ. 1 եւ 4 զբշտորները :
Եւաղր, Եւսերբոս Գ. 25, Գրիգոր Որդի
Աբառայ, Մակփաննոս Զեք, Ազարիայի Դա-
ւանութիւն : Նոր Կաակարանի տպագրու-
թիւններէն՝ Ոսկանի եւ Վիեննայի հրատա-
րակութիւնները :

2. Կաթողիկէք եւ Պաւղոսեաններ խառն :

Այս նորանշան ու եղական դատաւորու-
թեան ներկայացուցիչ ունինք ձեռագիր մը
միայն՝ Թաւրիդի Թ. 32, 1766էն⁹⁹, ուր կը
դանենք Պաւղոսեանները Յակոբայ Կաթողի-
կէականէն ետք, Պետրոսի թղթերէն առաջ :

3. Աւետարաններէն եւք : Միբայէլ-Ար-
դար :

Ճաշոցը քիչ մը բարդ ծալքեր ունի :
Ըստ հայկականին Առաջաւորի շարաթն ու
Մեծ պահքը բացի շարաթն ու կիրակի օրերէն
Նոր Կաակարանէն Ճաշու ընթերցուած չի

⁹⁹ Հ. Անտեան, Յուլի 2եռագրաց Թաւրիդի :

յատկացներ : Մտկայն Վիեննայի Ճաշոցի հրա-
տարակութիւնները (1879, 1904) հետեւելով
ամէնօրեայ պատարագի սովորութեան, ու-
նին յատուկ ընթերցումներ : Այս կարգա-
ւարութեան համաձայն Առաջաւորքի յաջորդ
երկու շաբաթներու ընթերցումները պա-
շտօնական էին մեւով, իսկ Առաջաւորաց պա-
շտօնական Քառասներորդայ ազատացից շրջանին
կը կարգացունին կաթողիկէ թղթերը հասա-
րակ կարգով : Ասով Յակոբայ Առաքելոյն
Բ. դուխը բաժնուած է Գ.էն երկու շա-
բաթով : Այս փոփոխութեամբ սակայն չի
միտաւոր այն իրականութիւնը, որ Առաքե-
լական թղթերու մէջ կաթողիկէները աւելի
առաջաւոր կը համարուն քան Պապական-
ները, քանի որ կը կարգացունին անոնք անու-
զիմ (Մատթէոս) աւետարանի կողքին :

Զատկի յինանց շրջանին միտամանակ
կը կարգացունին Գործք Առաքելոյն ու կա-
թողիկէ թղթերը, որով դժուար է այս եր-
կուքին մէջ յաջորդութիւն որոնել, բայց հոս
ստույգ կ'երեւայ Պապականներու՝ կաթողիկէ
թղթերու յաջորդ ըլլալը, քանի որ անոնք
սկիզբ կ'առնեն Պենտէկոստէով կաթողիկէ
թղթերու ընթերցումէն ետք :

ա. Կարողիկեայք⁵¹ : Դ. դարուն ամէ-
նէն ընդհանրացած յաջորդութիւնն էր ար-

⁵¹ Եսոս հաւաքըրտեան է Կարողիկէ անուա-
նակաւորք : Այս ետք թղթերը թղթէս եւ ի միա-
սին կաթողիկէ անուամբ կը կոչուին, բայց ոչ իբրեւ-

դէն. Յակարսա, Պեարսա, Յովհաննէս, Յու-
դա⁹²: Այս կարգը կը տրի՛ն հաւե. հայ մեզ
ծանօթ մեապոյիքներու մէջ⁹³: Հետապոյ դա-
րերէն ունինք երկու քաղաքութիւններ:

1. Պետրոս, Յովհաննէս, Յակոբ, Թա-
դէոս (= Յուդա). Ագարիա կաթողիկոս:

2. Պետրոս, Յովհաննէս, Յակոբ (Յու-
դա չիք). Միքայէլ — Արդար:

քանչիւրը առանձինն: Եւրքէ կ'արժէ նաեւ յանձնաւան
եւ յատնաւան կանոններու համար. հմմա. Gut-
jahr էջ 393 Vulgata ի խորապիքները: Հայկա-
կանի նկատմամբ միայն ու միայն Զօհրայի վկայու-
թիւնն ունի՛մ, վասն զի մեապոյիքներու ցուցակագիր-
ները այս երկուցթիւն ամենեւին ուշադրութիւն դար-
ձուցած չեն թուիր: Յակարայ եւ Յուդայի թուղթին
համար կը հաղորդէ Զօհրայ, թէ իր մեարք զանուան
մեապոյիքներէն շատ քիչեր կան զորք լոկ. զենն թուղթ
Յակարսոյ եւ կ'եզրակացնէ թէ անոնց վերնապիքն
բլլայու է չթուղթ որոյ տաաքելոյն Յակարայ կա-
թողիկէն, եւրնպէս. չթուղթ Յուդայի տաաքելոյ կա-
թողիկէն: Իսկ Պետրոսի Ա. թղթին համար կ'ըսէ
թէ միայն երկու քիչնակ կաթողիկէ կը կոչեն զայն,
մինչ Ք. Պետրոսի եւ Յովհաննու Ա. Ք. Կ. թղթերուն
նկատմամբ կը գրէ թէ զամենայն գրչագիրք մեր հա-
մեմաա մերումս ունին զվերնապիքոյն այսինքն առանց
կաթողիկէ անուանուելու մին. Ասոր պատճառը պիտի
բլլայ անշուշտ անոնց՝ առանձնականներու ուղղուած
բլլալը ինչպէս կը վկայէ եւթապ, զառ կիւրիսն զառ
Գայիսոյն եւն. Եման հապկներ կը գտնենք նաեւ Արթի-
վանեցիի մաս. էջ 34:

⁹² Gutjahr էջ 393, Zahn, Geschichte էջ 375:

⁹³ Հմմա. Արդիս Ենորհայիի՝ Մեկնութիւն կա-
թողիկէնաց եօթն թղթոյն ճեակարայ եզրաւրն աւետան
բառ մարմնաց եւ Պետրոսի գլխաւորի տաաքելոյն եւ
անշարժ վիճին հուսաւոյ. եւ Յովհաննու քիւրիի ա-
շակերտին Արսուսի եւ տառուածարան աւետարանչի.
եւ Յուդայի եզրաւրն Յակարայն, Տուշեան, Յուդ.,
Թ. 315, թղ. 3ա. հմմա. Յ. Տ. Կ. Տէրպեկեց, Աս-
տուանաւանչիին երկրորդական Գրոյց վրոյց, Յոյս ուժ-
աթիւրթ, 1874. էջ 736—766:

Այս բացատութիւններէն երկրորդը առաջնոյն այլատեքանմէկ տեսակը կրնանք համարել, որ անուշադրութեամբ ինկած պիտի ըլլայ Յուդայի թուղթը, այլապէս Հռոմէ չէր կրնար ընդունիլ նմանօրինակ դատանութիւն մը: Պետրոս Առաքեալի թղթերու արուած նախադրատութիւնը կը վերադրենք այն իրադրութեան, որ այս երկու դատանութիւններն ալ կազմուած են լատինական ընտղրի մը հետեւողութեամբ, որովհետեւ միայն արեւմուտք ընդհանրացած էր կաթողիկէ թղթերու դատարարմը Առաքեալներու գլխաւորութեան վրայէն⁹⁴:

բ. Պաւղոսեանք:

ԺԴ. Թուղթ: Կորնան վերի վկայութիւնը «Իսկ Պաւղոսի չորեքասանհիսուսք թղթովք» կը յայտնէ թէ Հայոց քով Պաւղոսեան 14 թղթեր կը հանչցուին: Այս թիւը այնքան ընդհանրացած է, որ ինչ ինչ հեղինակներ միայն «ԺԴ Թուղթ» կը կոչեն, առանց Պօղոս անունը յիշելու: Գործնականին սակայն Հայոց քով հանչցուած են 15 թղթեր, ինչպէս կը դտնենք Եւաղրի քով «Առաքեալն ԺԵ»⁹⁵: Այս 15րդ թուղթն է «Կորնթացւոց Գ. թուղթ» անուանուած անկանոնական գրութիւնը, որուն մասին ստորեւ պիտի անդրադառնանք: Չեւաղրական սխալ ընթերցում մը պիտի ըլլայ Արքահամեմտի հրա-

⁹⁴ Gregory, էջ 856, Gutjahr, էջ 393, Zahn Gesch., էջ 379:

⁹⁵ Արարատ, 1895, 408:

տաքակաթեան Երեւակացւոյ ցուցակին մէջ «Պաղոսի տաքելոյ թուղթ ԺԴ» ընթերցուածք (էջ 259) որովհետեւ գործնականին ԺԴ թուղթ յառաջ կը բերուի : Ուշագրութեան արժանի է Լուսադիկեայ ժողովոյն ցուցակը, որ հայ մետաղիքներու մէջ բաւական մեծ փոփոխակներով աւանդուած կը գտնուի : Զետադիքներէն ոմանք Պաղոսեան թղթերը թուելէն յառաջ «Պաղոսի թուղթ»-ին վրայ կը յաւելուին «ԺԴ» եւ իրապէս 14 թուղթ կը հաշուեն¹⁰⁰ : Ուրիշներու քով շէնք գտնուող այս յաւելուածք բայց կը պակասի այս կամ այն թուղթը անոնց ցուցակէն : Մելիք Թանդեանի բնագրին մէջ կը պակասին Թեապոնիկեցւոյ Ա. եւ Բ. եւ Երբայեցւոյ թղթերը : Մեր Մատենադարանի Թ. 581 եւ 810 ձեռագիրները Թեապոնիկեցւոյ միայն մէկ թուղթ կը հաշուեն, եւ մինչ տուալինը Մելիք-Թանդեանի բնագրին պէս կը զեղչէ նաեւ Երբայեցւոյ թուղթը, երկրորդը կ'արտաքսէ Եփեսացւոյր : Աւանարէն բնագիրը յայտնի 14 թուղթ կը չիչէ : Այս երեւոյթին առջեւ միայն մեծապրական սխալ ընթերցում կարելի է համարիլ ամբողջ եղելութիւնը, որովհետեւ թղթերու անմիակեր համարուած ըլլալու կասկածներ չենք գտնուի մեր մատենադարանի մէջ : Conybeare իր յառաջ բերած Բրիտանական Թանգարանի Թ. Add. 19,730 Զետադիքի ցան-

¹⁰⁰ Հմմտ. Տաշեան, Յուշակ, էջ 370. Զեռ. 100, թղ. 125ա :

կին մէջ սխալ մը բրած բլլալ կը թուի, վասն զի Պաւղոսեան թուղթերու մէջ երբայեցւոց թուղթին գիրքը մասնաւորապէս շեշտել ուզած ժամանակ, այս թուղթին իբրեւ յաջորդ կը դնէ միայն Տիմոթէոսի թուղթերն ու Փիլիմոնը, առանց անդրադառնալու, թէ առանց միջեւ կը գտնուի գեո Տիմոսի թուղթը (անդ, էջ 243) :

Դիրքը : Վերը ստուգեցինք արդէն թէ Պաւղոսեան թղթերը հնազոյն խմբադրութեան եւ հայ բնաբերդազոյն ձեւադիրներու համաձայն կը յաջորդեն կաթողիկէ թղթերուն : Այս տիրոջ կարգէն դուրս կան նաեւ քանի մը սակաւադէպ շեղումներ :

1. Պաւղոսեանները Աւետարանի յաջորդ : Սիւնեցի, Ազարիա : (Լատին ազգեցութիւն) :

2. Յայտնութեւէ ետք : Զօհրայի բնադիրը, [Շիրակացի] :

3. Յովհաննու Հանգիստէն ետք : Բրիտանական Թանգարանի Թ. Add. 19.730 : Սարկաւազ, Սա. 2րդ :

ձառոյցը կը հետեւի հին խմբադրութեան, եւ յինանց չրջանի կաթողիկէ թղթերուն կը յաջորդեն Պենտեկոստէա՛ք Պաւղոսեանները :

Ներքին դասաւորութիւն : Պօղոս առաքեալի թղթերը շորորդ դարուն արդէն վերջնական դասաւորութեան մը ենթարկուած էին, որուն համաձայն նախ կը կար-

դուէին Հասարակութիւններու, եւ ապա ան-
Հասարականներու ազգուած նամակները : Շատ
Հեռաւոր վայրեր պիտի ստաճնորդուէինք այս
պարզացման փուլերու քննութեամբը, ուստի
կը բաւականանանք Հաստատելով թէ մեր
Հայ թարգմանիչները ստանց ընդվայր յաճե-
լու նոյն դատաւորութիւնը կ'ընդգրկեն իրենց
Ս. Գրոց թարգմանութեան համար :

Հասարակական	Անհատական
Հոսիմայեցւոց	Տիմոթէասի Ա.
Կորնթացւոց Ա.	„ Բ.
„ Բ.	Տիմոթի
Կաղատացւոց	Փիլիմոնի
Եփեսացւոց	
Փիլիպեցւոց	
Կաղատացւոց	
Թեսաղանիկեցւոց Ա.	
„ Բ.	
Եբբոցւոց	

Այս դատաւորութիւնն ունին բոլոր Հայ
Անուպիրները, Հայոց Ծանօթ օտար ցուցակ-
ները եւ նոյնպէս կը դատաւորեն ազգային Հե-
ղինակները :

Պաշտօնական թղթերու այս ցուցակը կրած
է սակայն բանասիրական վերլուծում մը
Գէորգ Կադի եւ Սարկաւադի քով, որոնց ազ-
րիւրը կը դանենք Ոսկերիքանի Հոսիմայեց-
ւոց թղթին մեկնութեան մէջ : Այս ցուցակը
որ իրապէս նորանշան երեսպի մ'ունի, եւ որ
այնքան դժուարութիւններ պատճառած է

Zahn²⁷, ցանկ ծըն է, կապմունքով թղթերու դրութեան ժամանակագրական կարգովն :

1. Թեապոնիկեցւոց Ա.	8. Տիաոսի
2. " " Բ.	9. Գազասացւոց
3. Կորնթացւոց Ա.	10. Եփեսացւոց
4. " " Բ.	11. Փիլիժոնի
5. Հառվապեցւոց	12. Կոզոսացւոց
6. Տիմոթէոսի Ա.	13. Փիլիպեցւոց
7. Երրայեցւոց	14. Տիմոթէոսի Բ.

Ոսկերերան իր այս ցուցակը կը հիմնաւորէ թուղթերէն քաղաւած վկայութիւններով (տես էջ 19) :

Ոսկերերանի եւ Դէոբոյ Կապի ցանկերու մէջ միայն Տիմոթէոսի Ա. եւ Երրայեցւոց թղթին դասաւորութեան մասին կայ տարածայնութիւն ծր. ձևը դի տսի թէ Տիմոթէի առաջին թուղթն յառաջ գրեցաւ քան զԵրրայեցւոցն, ո՛չ է ի գէպ, զի Տիմոթէոս գեւ ընդ Պաւղոսի էր եւ ոչ առաջնորդ յեփեսոս յորժամ գրեցաւ Երրայեցւոց թուղթն : Եւ ինքն Տիմոթէոս տարաւ ի Պաւղոսէ ղթուղթն Երրայեցւոց եւ յորժամ եկն Տիմոթէոս ի Հրէաստանէ, յայնժամ կացոյց զնա Պաւղոս յեփեսոս քահանայապետ : Եւ եկեալ յիտալիոցէ յայտմ վայրի քարոզեաց Գազասացւոցն եւ Կոզոսացւոցն : Եւ զնացեալ անտի ի Կրիտէս կղզին, քարոզեաց նոցա ղՅիսուս Քրիստոս, եւ կարգեաց առաջնորդ ղՏիաոս : Եւ եկեալ անտի առ Պատառնապիան էանց վերստին յաշխարհն Փոփոպացւոց եւ ի Լա-

²⁷ Forschungen, էջ 150 :

ւողիկի գրեաց դատաջին թուղթն Տիմոթէի» (Ձեռ. 47, թղ. 16) (ա, բ) : Այսպէս Գէորգ Կաղ : Նորայոյն քննութիւններու համամայն այս գէպքին իրաւունք ունէր Գէորգ Կաղ փոփոխութիւնս կատարելու, որովհետեւ երբայեցւոյ ժԳ. 24 վկայութենէն «Ողջոյն տան ձեզ, որ ի կողմանս Բաաղացւոյ են» կը հետեւի թէ թուղթն նախապէս արդէն Հոսովմէն գրուած է : Նոյն վերջարանք ունի նաեւ Եւթաղ «Առ երբայեցիս գրեցաւ յԲաաղիայ ի ձեռն Տիմոթէայ» (էջ 154) : Հմմտ. վերը էջ 27, Վիեննայի Թ. 320 Ձեռ. :

Հայ ընկալեալ խմբաւորումին հակառակ, ըստին ազդեցութեան տակ, Ռեկանի եւ Վիեննայի (1857, 1906) ազդարարութիւնները երբայեցւոյ թուղթը փոխադրած են Փիլիմոնի թղթէն ետք : Այս դատաւորութեան վարդապետական — պատմական — գրգռողաւոր — հասը թէպէտ անձանօթ չէր նաեւ արեւելք, նոյն իսկ Հայոց քով, քանի որ երբայեցւոյ թղթին մասին եղած տարակոյսը գիտէին նաեւ Հայերը Ս. Յերոնիմոսի Prologus Galeatusէն²⁸, եւ առաւելապէս Եւթաղի նախադրութենէն «Երբայեցւոյ թուղթն թաւ թէ չիցէ Պաղոսի գրեալ վասն նկարագրին եւ վասն ոչ ի գլուխն կարդելոյ զիւր անունն որպէս եւ յայլ թուղթան» (էջ 144) : Սակայն ներկի չի կրնար համարուիլ այսպիսի ներ-

²⁸ Ex catalogo scriptorum ecclesiasticorum: Epistola autem quae fertur ad Hebraeos non eius creditur propter styli, sermonisque distantiam.

Հոս Տիտոսի թղթէն ետք պիտի յաջորդէր ըստ պատշաճի Փիլիմոնի թուղթը, որ սակայն չի պատահիր: Ձեռագիրներուն մէջ Փիլիմոնի թուղթին համար չենք գտներ ոչ մի ընթերցուածի նշան: Վկայատէրի Ճաշոցին մէջ ընթերցուածն դրուած է Վլասայ եւ Ռեւսիմեայ տօնին որը ամբողջապէս: Տօնս հակառակ որ օժտուած է շարժականութեան մեծ քայտութեամբ, քանի որ ապայից տօներէն է, սակայն երբեք չի կրնար այնքան ուշանալ, անցնելու համար Տիտոսի թուղթը, որուն յաջորդն բլբալու էր: Անոր անվաւրական համարուելուն հետքի մը չենք հանդիպիր մատենադրութեան մէջ, այլ մանաւանդ թէ Ռսկերերանի գործերու շարքին թղթիս մեկնութեան սակեղար թարգմանութիւնն ալ ունինք: Չընթեռնուելուն պատճառը անշուշտ ուրիշ տեղ փնտռելու ենք: Գուցէ թէ Յայտնութենէ մինչեւ Չասկի մերթ ընդարձակ, մերթ անձուկ ժամանակամիջոցին, ուր երբեմն նոյն իսկ առանձնականներու ուղղուած միւս հոգուական թղթերուն ընթերցումն ալ կը զեղչուի, հարկ չէ տեսնուած թուղթս իր կարգին նշանակելու, քանի որ Զ—Ա շարքի առաջ արդէն ստոյգ թէ կ'ընթերցուէր:

Այս կարելիութիւններէն դատ, դուցէ հաւանական համարուի անոր երբեմնի ընթերցումը իր կարգին: Այս մտածումը կ'արթնցնեն Յայտնութենէն մինչեւ Բուն Բարե-

կենդանի միջոցի ընթերցումներու քաժա-
նութի տարբերակները զանազան Ճաշոցներու
մէջ: Երեսապէմի նոր Ճաշոցը Ապրանութեանէն
մինչեւ Առաջաւորաց կիրակին միայն երեք
շաբաթ կը արամադրէ, եւ կը զեղչէ երեք ըն-
թերցումներ, Ա. Տիմթէոս Զ. 6—Բ. Տի-
մթէոս Բ. 3, որոնք չորս շաբաթ ունեցող
Ճաշոցներուն մէջ Ապրանութեան Գ. շաբաթը
(Բ. ուր., Գ. կիր., Գ. դշ.) կը լեցնեն:
Նոյնպէս երեք շաբաթ կ'ենթադրեն Զօհրապի
ընթերցումացոյց նշանները եւ առանց
ընդհատումի քաժեռումն են ամբողջ ժամա-
նակամիջոցիս վրայ: Եթէ այս միջոցը չորս
շաբաթ ունենք շատ դիւրաւ կարելի էր գե-
տեղել Փիլիմոնի թուղթը, եւ խուսափած
պիտի ըլլայինք Առաջաւորացի ընթերցումը
կրկին անգամ կարգալէն իրարու յաջորդող
երկու կիրակի օրերուն (Բ. Տիմ. Բ. 15):

Գ. Թուղթ. Կորնթացոց (Կորնթացոց
առ Պաւղոս եւ Պաւղոսի առ Կորնթացիան):
Այս խորագրով Պաւղոսեան 15րդ թուղթ մը
յիշատակեցինք վերը: Պատմական տուեալ-
ներով թուղթս հասնօրէն վաւերականներու
կողքին կը թարգմանուի տաղին թարգմա-
նիչներէն արդէն, իբրեւ ստոյգ Պաւղոսի: Այս
կը պահանջէ բնագրին բնաիր լեզուական
բնայթը, ուստի իրաւացիօրէն կը հետեւցնէ
հայապէս Պ. Ֆէթթէր²⁰ թէ «Կորնթացոց

²⁰ Հոյկական Աշխատաթիւթիւնք Հայապէս Պ.
Ֆէթթէրի, Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան, Վրէննա 1895.
էջ 181 (Ազգային Մատենադարան ժէ.):

Գ. Թուղթը մեզի հասած մի միակ հասանա-
տուն ըլլալու է Ս. Գրոց հայերէն հնադպն
Թարգմանութեան: Մեր հնադպն մատենա-
դրութեան մէջ ունինք տակէ կոչումներ,
իրրեւ վաւերական գրութենէ մ'առնուած,
Ազաթանդեղոս (ազ. Վենեաիկ 1862, էջ 141,
214, 215, 267), Եղնիկ (էջ 184): Կը Թարգ-
մանութի նոյն իսկ Եփրեմայ թղթիս մեկնու-
թիւնը սակեղարեան հարադատ գրչմով¹⁰⁰:
Թղթիս վաւերականութեան համոզումը սա-
կայն, որքան կ'երեւայ ժամանակի բերումով,
երբ կը յայտնուի անոր պակասը Եփրեմայեան
և Սակերբանի ցուցակներուն և յունարէն
ձեռագիրներուն մէջ, տարակոյսի կ'ենթար-
կուի: Թեր ու գէժ վիճարանութիւններու
տրձադանդը մինչև այսօր կը գտնենք հետա-
դպ մատենադրութեան մէջ: Թէպէտ
Քոթենուոր Մայրադամեցւոյ գէժ Ազաթան-
դեղեայ վկայութիւնը յառաջ կը բերէ իրրեւ
Պաւղոսի մէկ խոսքն, զոր Գրիգոր Լուսաւո-
րիչ կոչում բրած ըլլայ (ազ. Վենեա. 1823,
էջ 154)¹⁰¹: Ըսուածներէն կը հետեւի թէ
Պաւղոսեան թղթերը նախ քան ընտրելադպն

¹⁰⁰ Ձեւ. 47 (Տաշեան), թղ. 180ա—181բ, ազ. Վենեա. 1836, էջ 116—123:

¹⁰¹ Ձմա. Fr. Rink: Das Sendschreiben der Korinther an Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Korinther. Heidelberg 1823, էջ 15, 234, և C. Fr. Neumann, Geschichte der armenischen Literatur, էջ 15.

քննող իրենեքու. քերտ իյր Կ. Պոլսէն, ժե կը հաշուէին եւ՝ ոչ ժԴ, սակայն Ս. Գրաց երկրորդ թարգմանութեան — սրբադրու—
թեան — ժամանակ արտաքսուած է Կարն—
թացւոց Դ. թուղթը քանի որ կը պահակը այդ
էւ թացի մաս : Այս արտաքսումը հասկնալու
չէ սակայն անոր վաւերականութեան մերժ—
ման իմաստով, որովհետեւ յաջորդ պարեքուն
զեւ կը վկայուի չիակ զի ստացաք Ռ. թուղթն
զբեալ առ Կարնթացիան, առի թէ եւ երրորդ
եւս ի Պոպսէ գրեցաւ առ Կարնթացիան, եւ
զսն այժմ ի տեղիս տեղիս, զոր թէ կամ իցի
որ զտանել զպատճառ երրորդ թղթին,
Ս. Եփրեմ ասուցանէ իրաւասցէս¹⁰² : Ուրեմն
թուղթն մերժուած է իբրեւ ո՛չ կանոնական :
Այս կարծիքիս ձայնակից է նաեւ Թէոփրոս
Քաթէնուոր երբ պաշտպանելով հանդերձ
Կարնթացւոց Դ. թղթին վաւերականութիւնը
չի համարիր զայն կանոնական ժԴ. թղթերու
կարգին մէջ¹⁰³ : «Արդ ո՛վ խարոզորտակ թշնա—
միք, ներքողելով ձեր զհամարտարարող
վկայն Քրիստոսի զյաղնեքնանիկն Դրիգոր՝
ստաղադակ քանիս սխառանել մերկութեանն
ծածկոյթ, զամբն այդու քանիս՝ ցուցից յայ—
լում տեղւոջ՝ բամբասանս յարդարեալ ձեր
նախադրուտաին Դրիգորի, այլ ոչ զամեռու
քանդի որթողութեան վերնադիտող քրիս—
տաւաղեւոս նախահարքն զամարեալք ի նի—

¹⁰² Դրբք Պատճառաց, 2եւ. 47, թղ. 109բ :

կխաղաղիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնգեակ
 և եզակի քառեակ քուով միայն՝ ի սրբունե
 կոչարանին ընթեռնուլ թուղթս զաստուածա-
 քարոյ ասաքելոյն Պաւղոսի և ի նորապա-
 տում զբռնեալն զնոյն շարագրութիւն վեր-
 առեալ է։ Իսկ բարեգրուատելին Գրիգոր
 զառ ի հարցն յեւայն և ոչ մակադրեալ ի
 նոր թարգմանութիւնս, վկայարանութեամբ
 ձառնարեաց, թէ «Անորէն իշխանն իբրեւ
 աստուծանայն կամեցաւ, առէ մարտիր Առա-
 քեայն, զամենեւին ընդ մեզօք զբաւեաց»
 (Գ. Կոր. Բ. 16) եւ այս ի հնապատումն
 տառն վերադառեալ է, այլ ոչ ի նորապա-
 տում շարագրութեանն¹⁰³։

Կորնթացւոց Գ. թղթիս այսպէս տարա-
 կուսական համարուելուն պատճառաւ, զբշտ-
 զիրենք իրենց կամքին համաձայն փոփոխած
 են անոր տեղը։

1. Մաս մը հիմնուելով անոր վաւերա-
 կանութեան կարծիքին վրայ կը դասեն զայն
 բոս պատշաճի Կորնթացւոց Բ. թղթէն ետք,
 այսպէս՝ Կանոնք ի ձեռն Կղեմայ, Սարկա-
 լադ-Ալքրիվանեցի, Գրիգոր¹⁰⁴։

2. Գրչագիրներու մեծագոյն մասը կը
 բաժնէ թուղթս Կորնթացւոց միւս թուղթե-
 րէն և կը կցէ զայն ամէնէն վերջ Փիլիմոնի
 թղթին։ Այս բաժանումը եղած է անշուշտ
 անոր համար, որ Լնթերցուածոց զրբերը

¹⁰³ Տգ. Վենետիկ 1833, էջ 154։

¹⁰⁴ Հմմտ. Զահրադ, Աստուածաշունչ, էջ 793
 Զանոթութիւն։

մեծ մասով ընդօրինակուած են աստուածային պաշտամունքի համար, ուստի քանի որ Ճաշոցի մէջ Կորնթացւոց Գ. թուղթը չ'ընթերցուիր, եւ ընթերցուածացոյց նշանները կ'ընդմիջուին թուղթս Կորնթացւոց Բ. թղթին կցելով, գրիչները ընդօրինակած են դոյն ամէնէն վերջը իրրեւ յաւելուած մը, ունենալու համար Պաւղոսի թղթերուն ամբողջական պատճէնը: Էջմիածնի մատենադարանի Թիւ 62 ձեռագիրը այս նկատմամբ ունի հետեւեալ դիտողութիւնը. «Զթուղթս զայս, որ է Կորնթացւոցն երբորդ թուղթ, եթէ կամիցիս արինակել, զգիրքս գհեա չորեքտասան թղթոցն Պաւղոսի կարգեացեալ կնի թղթոյն որ աւ Փիլիմոն, զի յարինակն յարում գրեցի զայս յետոյ, նա այսպէս կարգել էր, որպէս ասացի անդ» (թղ. 104բ)¹⁰⁵: Այսպէս նաեւ Զօհրապեան ընտրիբն, հրատարակութիւնը եւ Տաթևացին:

3. Այս երկրորդ տեսակէն կը հետեւի, որ դուս աստուածային պաշտամունքի համար կատարուած ընդօրինակութիւններուն մէջ աւելորդ ծանրաբեռնում մը նկատուած է թղթիս ընդօրինակութիւնը — կամ գուցէ

¹⁰⁵ Հ. Ն. Ակիմեան, Հաւաքածոյ Յիշատակարանոյ, անտիպ: Զօհրապ. Աստուածաշունչի յաւելուածի նշանագման մէջ (էջ 837) կը յիշատակէ Պե թուին Աւարդաթ գրուած Ճաշոց մը ուր Կորնթացւոց Գ. թուղթը մտնում է Վի կարգս հաշու ընթերցուածոց յետ աստիճանացն շարթու՝ յաւարտ Տիմոթի թղթոյն» եւ կը յաւելուի Վե յայլ նորագիր օրինակ ընդ:

նայն իսկ անժամեր համարուած — ուստի, բոլորովին զուրա թուղուած է ան: Այսպէս բաւական թուով ձեռագիրներ:

3. ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՌԱՓԵԼՈՅ

Այսօր մեր ձեռքն եղած Յայտնութեան բնագիրը, ինչպէս յայտնի է ժի: զարութարգմանութիւն մըն է, եղած Լամբրոնացւոյ ձեռքով, ուստի յատաջընթաց դարերէն չենք կարող վկայութիւն գտնել անոր գիրքին նկատմամբ: Թէ ժի: զարէն յատաջ արդէն կարգուած էր Նոր Կտակարանի գրքերու յաջորդութեան հաստատուն ձեւը՝ յայտնի է, որով Յայտնութիւնը իրրեւ եկուոր նկատուելով վերջին տեղը պիտի գրուէր:

Լամբրոնացւոյ յիշատակարանը, զոր ղեւտեղած է նա Յայտնութենէն ետք, կ'ենթադրէ նաեւ հնազոյն թարգմանութիւն մը «ստուգարան արարաւ վերստին յերիւրեայ»: Թրէտէրիք Մուրատ աւելի հնազոյն թարգմանութիւն մը ի լոյս կ'ընծայէ իր Յայտնութեան Յովհաննու հին հայ թարգմանութիւն, նրուստպէմ 1911, գործին մէջ, սակայն գորախտարար Ճաստընտրի մը մէջ գտած է նա բնագիրս, և ա'չ թէ Ս. Գրոց կարգին, որով աչ մի եղրակացութիւն կրնանք հանել նախալամբրոնեան թարգմանութեան յաջորդութեան ու գիրքին նկատմամբ: Որքան ալ

Հիդ. կը թափէ Նորայր Բիւզանդացի¹⁰⁶, ցոյց տալու համար թէ Յայտնութիւնը Աստուածաշունչին հետ միամեծանակ թարգմանուած է, սակայն յատա՞յ ընտան հոշումները շատ լաւ մեկնելի են, կոշումները յառա՞յ ընտա՞յ հեղինակներու՝ Յայտնութեան յունարէն ընտարի ծանոթութեամբը։ Շատ հասանական է, որ եթէ նոյն իսկ Ֆ. Մաքստի ընտարէն ալ հին թարգմանութիւն մը եղած ըլլայ, կամ նոյն ինքն Ֆ. Մաքստի նախաբանները, յունական ձեռագիրներու հետեւողութեամբ կարգուած էր նոր կաակարանի վերջը Փիլիսոնէն ետք¹⁰⁷։

Մեզ հասած ձեռագիրներու մեծ մասը կը հետեւի այս հնագոյն սովորութեան¹⁰⁸, որուցն ոմանք աւելի պատշաճ համարած են Յայտնութիւնը ուրիշ տեղ փոխադրելու։

1. Յայտնութիւնը Նոր Կտակարանի իբրեւ ստափին Գիրք նշանակուած է քոյրութին դարաւոյի կերպով Բրիտ. Թանգ. Թ. Add. 19,730 Ձեռագրին մէջ։

2. Յայտնութիւնը Եովհաննու Աւետարանին յաջորդ կը դանենք Վիկենայի Մխթարեան Մատենադարանի Թ. 55, էջմիածնի

¹⁰⁶ Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը։ Տփղիս 1900, էջ 413—422։

¹⁰⁷ Հմմտ. Zahn, Geschichte, էջ 380։

¹⁰⁸ Չոչքայ կը հաստատէ թէ իր մեռնեւ եղած ձեռագիրները միայն մէկ քաջատաթեամբ ամէնն ալ արամադրած են Յայտնութեան գրքին՝ վերջին տեղը։ Աստուածաշունչ, էջ 764 ծանոթութիւն։

Թ. 195, 206 մեծագործերուն մէջ, այսպէս
ունի նաեւ Տաթևացին : Փոխադրութիւնս
կատարուած է անշուշտ, քանի որ նոյն Ասփ-
հաննու գրութիւններն են կրկին մատուան-
ներս ալ :

3. Գործք Առաքելոցէն ետ : Ստեփան-
նոս 2րդ :

4. Կաթողիկէ քղթերէն ետ : Վատիկա-
նեան Թ. 1, Էջմիածնի Թ. 186, 188, նոր
խմբագրուած Անանիա Շիրակացւոյ ցու-
ցակը, Առաքել Սիւնեցի, Աղաթա Կաթողի-
կոս եւ Ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսաց : Երեք
վերջիններս քառ ինքեան կարելի է հնազոյն
խմբագրութեան տակ գտնել, որովհետեւ
դարձնականին ամէնէն վերջը կը գտնուի հոս
Յայտնութիւնը, քանի որ վերջը ինկած էր
արդէն Կաթողիկէ թղթերու ցուցակը :

5. Եւրաղեան Աղերսէն ետ : Սարկա-
ւադ-Այրիփանեցի, Ձահարպեան բնագիրը :

6. Գ. Կորնթացոց քղթէն ետ : Էջ-
միածնի Թ. 182 :

Յայտնութիւնը տատաւած այլն պաշտա-
մունքի մամանակ չէր բնթերցուեր :

4. ՀԱՆԳԻՍՑ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒՄ

Յայտնի է, որ Ասփհաննու Հանդիսար
կանոնական չէր համարուեր Հայոց քով, այլ
միայն վաւերական տակոյն շատ սիրուած

գրութիւն մ'ըլլալ կը թուի, քանի որ Ս. Գրոց
յուշակագիրներէն ընդհանրապէս միշտ յա-
սաջ կը բերուի: Դժուարաւ կը պակսի նա յիս-
կատար Աստուածաշունչ Մատենանէրէն եւ
նոյն խիւ ընդունուած է Մխարանի եւ Մաշ-
տոցի մէջ¹⁰⁹: Շատ ուղիղ գիտել կու տայ
Հ. Յ. Գաթրընեան թէ «արշափ ալ գանազան
տեղեր առնուած գրուած է մեր Հանդիսար,
բուն սկզբնական տեղը, որչափ մեր ծանօթու-
թեան կը հասնի Աստուածաշունչ մատենան
է: Ասոր վերջը կը գտնենք գանձկա բառական
յանախ, յերկաթադրէ ի բաշարդիր փոխուող
Աստուածաշունչ մատենից մէջ»¹¹⁰: Յով-
հաննու Հանդիսար նոր Կտակարանի վերջին
գրութիւնը համարուելուն հոգեխոսական
ազգակը այնքան մեծ եղած է, որ նոյն խիւ
յետառմուտ Յայանութեան կը տրամադրուի
վերջընքեր տեղին¹¹¹: Հետազային Յայա-
նութեան եւ Հանդիսարին իրարու ունեցած
այս նոր ազերար անփոփոխ կը պահուի, եւ

¹⁰⁹ ճաշաց Թ. 9, թուղթ 350ա (Տաշեան) զնազ-
հանու գիշերն ի տէր յերկնիցն զգնես: Հոգրապեան
կամ ի զխաւարաց յահանայից եւ ժամեղէն ի մեա եւ
ի փառս տալն ընթեանուն Հանդիսա սուրբ աստեղիցն
եւ ապա ասն փառք ի բարձունս Աստուծոյ: Փահա-
նայաթաղի ժամանակ արարազութիւններէն վերջ իջն-
գրեացուք բարսղէն ետք կը կորզացուի Հանդիսար:

¹¹⁰ Հ. Յ. Գաթրընեան, Հանդիսա նրանելոյն
Յովհաննու, սասուգեալ իբրեւ վաւերական: Վիեննա
1877, էջ 29:

¹¹¹ Թղթակցութիւն Պապոսի եւ Կորնթացոց եւ
մեկնութիւն եփրեմի, Zahn, Թարգմանութիւն Հ. Յ.
Տաշեանի, Հանդէս Ամսօրեայ 1881, էջ 218, նախք. 2:

Յայտնութիւնք ուր ալ փոխադրուի անբաժնի
կերպով կ'ընկերանայ անոր նաեւ Հանդիսաբ.,
այսպէս՝ Սարկիսապ-Ալլրիփանեցին, Տաթե-
ւացի, Սա. 2-րդ, Վիեննացի Թ. 55 եւ 71 ձե-
ռագիրները, ինչպէս նաեւ Վատիկանեան
Մատենադարանի Թ. 1-ը¹¹² եւ ի մասնաւորի
Բրիտ. Թանգ. Թ. Add. 19,730:

5. ԱՂԵՐՍ ԵՒԹԱՂԻ

Յորդորական այս կարճ գրութիւնք
թէպէտ կապ չունի Նոր Կտակարանի գիր-
քերու հետ եւ Գրոց մաս երբեք չէ հա-
մարուած, սակայն շատ մեծ համբաւ վայել-
ած է նա Հայոց քով եւ անպակաս է Հայ
ցուցականքէն ու Նոր Կտակարանի գրչադիր
որինականքէն: Իբրեւ այսպիսի՝ գրութիւնս
կը գտնենք առանց բացառութեան Կաթո-
ղիկէ թղթերէն վերջ միշտ Յուդայի թղթին
ծայրը «գրեթէ ամենայն գրչադիրք ընդ մե-
րումս որինակի առաւն յետ Յուդայի թղթ-
ինցն դնեն զԱղերսն Եւթաղի» (Զահրապեան,
էջ 746): «Աղերս Եւթաղի դոր եւ ամենայն
գրչադիրք... յարեն ի վախճան թղթոցն
Կաթողիկէից» (Նոյն, էջ 847): Աղերսի եւ
Յաղորայ թղթին յարաբերութիւնը այն-
քան ամուր է, որ Աղերսը նոյն իսկ Ճաշոցին

¹¹² Tisserant Eugenius, Codices Armeni Biblio-
thecae Vaticanae, Romae 1927, էջ 197.

մէջ մուտ կը դանկ եւ կը կարգացուի Պեն-
տեկոստէի նախարդ շաքաթ օրը երբ Գու-
դսցի թուղթը կը վերջանայ¹¹³։ ԺԵ.—ԺԶ.
դարերուն Աղեբաբ փոխադրուած կը դանկնէր
բուն Պենտեկոստէի օրը իբրեւ երկրորդ ըն-
թերցուած Գործք Առաքելոցէն ետք¹¹⁴։

¹¹³ Ձեռ. Ծ, ԲՂ. 202ա, 53, ԲՂ. 204 (Տաշեան)
Էւն։

¹¹⁴ Տոնացոյց, Վենետիկ 1782, էջ 162։ Հժժա-
Ձոհրապ, Առաւումածաշունչ, էջ 834 ծանօթութիւն։

Resumé

Die Kanonizität der Bücher wird hier nicht behandelt, sondern schlechthin die Reihenfolge.

Es ist unbekannt, ob die Übersetzer der armenischen Bibel eine bestimmte Reihenfolge angenommen hätten. Es ist dies aber mit großer Wahrscheinlichkeit anzunehmen, weil eine sehr verbreitete bestimmte Ordnung der heiligen Bücher im 4. Jahrhundert schon bestanden hat.

Als entgültige Form für die armenische Reihenfolge wird die von P. Johannes Zohrabian in Venedig 1805 herausgegebene armenische Bibel angesehen. Diese ist aber nicht die Reihenfolge der für diese Ausgabe grundlegenden Handschrift, sie ist vielmehr zusammengesetzt nach den meisten Manuskripten, die für die neue Ausgabe ebenfalls benützt wurden.

Nach der Übersetzung der heiligen Bücher wurde eine Anzahl von Werken der heiligen Väter und die Kanones der Konzilien ins Armenische übertragen. Hier finden wir einige Verzeichnisse, die allerdings eine nicht geringe Rolle für den Aufbau der armenischen Reihenfolge der heiligen Bücher gespielt haben.

1. Der LX. (LIX). Kanon des Konzils von Laodicäa, der in der armenischen Übersetzung als der LV. (LIV). gezählt wird, ist eines der ältesten Verzeichnisse. In einigen armenischen Handschriften ist die Aufzählung der Paulinen etwas lückenhaft. Dies wäre aber den Abschreibern zuzuschreiben,

weil es unbekannt ist, daß die fehlenden Bücher jemals als unkanonisch betrachtet wurden.

2. Kanones vom II. Konzil von Antiochien. Diese Kanones sind aus den Werken der heiligen Väter zusammengesetzt, mit auffallend vielen Zitaten aus der Heiligen Schrift, ein Dokument von einer sehr zweifelhaften Authentizität.

3. u. 4. Kanones Apostolorum per Clementem. Der letzte Kanon mit dem Verzeichnis (LXXXV/LXXIV) fehlt in der armenischen Übersetzung derzeit gänzlich, dieser muß aber ursprünglich übersetzt worden sein. Dem armenischen Kanonist Melik-Thangian ist es gelungen, eine armenische Handschrift aus der Bibliothek von Etschmiadzin ausfindig zu machen, wo der erste Teil des Verzeichnisses (altes Testament) noch vorhanden ist. Diesen Teil finden wir in den Kanones des armenischen Konzils von Partaw. Der Kanon, der die Zahl XXIV anführt, ist aus zwei Teilen zusammengesetzt, die ganz verschiedene Bereiche berühren. Der erste Teil ist ein Kanon, betreffend das Sakrament der Ehe, woran das Verzeichnis der Bücher angeknüpft wird, ohne einen neuen Kanon zu bilden. Diese Erscheinung läßt den Verdacht aufkommen, daß dieses Anhängsel nur ein späterer Zuwachs aus einem anderen Werk sein kann; diese Ansicht wird mit der Tatsache bekräftigt, daß der zweite Teil in den Handschriften nirgends einen neuen Kanon bildet.

Der zweite Teil der Kanones der Apostel (Neues Testament) ist aber keineswegs gänzlich verlorengegangen. Der Chronist

Mechithar von Ayriwank' führt ein Verzeichnis der neutestamentlichen Bücher, mit einer Überschrift, die Brosset mit „Ou suivant une liste trouvée par Clément“ übersetzt hat. Durch diese Übersetzung bleibt die Frage offen, wer dieser Clemens war? Zahn macht einen Versuch, diesen Unbekannten mit Clemens von Alexandrien zu identifizieren, aber die vorgebrachten Gründe sind nicht stichhältig, um einen solchen Schluß ziehen zu dürfen. Nach einer besseren Ansicht wäre « իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ, որպէս Կղիմ » „comme il avait trouvé chez Clément“ zu übersetzen, wodurch der Sinn des Armenischen viel passender wiedergegeben wird. Auf wen bezieht sich hier dieser Satz? Allerdings auf den Vardapeten Sarkawag, dessen Verzeichnis Mechithar kurz vorher angeführt hatte. Es folgt daraus, daß zur Zeit von Sarkawag († 1140) hie und da noch vollständige Exemplare der Kanones der Apostel vorhanden waren.

Im griechischen Text werden die Paulinen schlechthin als *Παυλου ἐπιστολαι δεκατέσσαρες* angeführt, während sie im Armenischen vollzählig nach den Adressaten angeführt sind. Es ist möglich, daß der armenischen Übersetzung ein viel vollständigerer und älterer griechischer Text als Grundlage gedient hat. Es kann auch durch die Übersetzer oder auch später als Glosse hinzugefügt worden sein.

5. Kanones der Väter, die auf die Apostel folgten. Eine nach der armenischen Übersetzung der Kanones Apostolorum nachgebildete Kanonensammlung in einer Zeit, wo der zweite Teil (Neues Testament) aus dem Verzeichnisse schon abhanden gekommen war.

Von den hl. Vätern sind zu erwähnen:

1. a) Hl. Cyrill von Jerusalem Catechesis IV. 36.

b) Ein zweites Verzeichnis führt Mechithar von Ayriwank' in seiner Homiliensammlung an. Dies scheint eine Zusammenfassung des vorigen Verzeichnisses zu sein, wahrscheinlich von Mechithar selbst.

2. Euthalius' Einführungen in die Paulinen und Apg.

3. Euagrius. Ein Verzeichnis unter diesem Namen finden wir bei Mechithar von Ayriwank'.

4. Eusebius von Cäsarea. In den verschiedenen Abhandlungen seiner Kirchengeschichte.

5. Die Venediger Ausgabe der Werke des hl. Chrysostomus sind an einigen Stellen sehr fragmentarisch, es fehlt deshalb das Verzeichnis, welches im Prolog zum Römerbriefe enthalten war. In einer Handschrift der Mechitharisten-Bibliothek in Wien, Nr. 47, ist dieser Teil erhalten, und er scheint authentischer zu sein als der Text bei Montfaucon, wo die Zählung der Paulinen unvollständig ist.

Von den Verzeichnissen, die armenischen Autoren zugeschrieben werden, sind folgende bekannt:

1. Ananias von Širak. Ein Sticho-metrisches Verzeichnis nach dem Muster des dem Patriarchen Nicephor zugeschriebenen.

2. Aus dem 11. Jahrhundert ist Georg Vardapet Kał (= der Hinkende), dessen Verzeichnis Gregor, Sohn des Abas, uns überliefert hat. Dieses Verzeichnis ist

dasselbe, welches der hl. Chrysostomus anführt, mit dem Unterschied, daß dort I. Tim. dem Hebräerbrieſ vorangestellt ist.

3. In der Handschrift der Mechitharisten-Bibliothek Nr. 320 kommen zwei unbetitelte Verzeichnisse vor. Das erste ist das Euthalianische, während das zweite ein sehr verstelltes Verzeichnis des Chrysostomus ist oder sogar das von Georg Kał stammende. Letzteres scheint viel mehr wahrscheinlich zu sein.

4. Mechithar von Ayriwank⁴ gibt in seiner Chronologie (S. 33) ein Verzeichnis, das einem bestimmten Vardapet Sarkawag zugeschrieben wird. Zahn erblickt hier ein „echt armenisches Verzeichnis aus den Jahren 500—550“, dies ist aber nichts anderes als das vom hl. Chrysostomus überlieferte Verzeichnis der Paulinen und es ist vorauszusetzen, daß es Sarkawag, auch Georg Kał bekannt sein dürfte, weil der I. Tim. hier ebenfalls dem Hebräerbrieſ vorangestellt wird.

5. Gregor, Sohn des Abas (13. Jahrhundert), eine Kompilation der Auslegungen der Prologe zu den Büchern des Neuen Testaments, zusammengestellt aus den Werken der heiligen Väter. Dieses Werk ist in sehr wenigen Exemplaren vorhanden. Dazu wurden als Quellen benützt hauptsächlich Chrysostomus, Ephräm, sowie Georg Kał und sehr wahrscheinlich auch Sarkawag. Die Reihenfolge der Prologe ist: Joh., Math., Mark., Luk., Apg., Pauli 15, Kath. 7. (unter den Paulinen wird der III. Kor. auch mitgerechnet).

6. Mechithar von Ayriwank' (13. Jahrhundert) hat einen Index der kanonischen und unkanonischen Bücher dem Anhang seiner Homiliensammlung beigelegt. Dies ist sehr ähnlich dem Verzeichnis, das er in seiner Chronologie dem Vardapet Sarkawag zuschreibt, ausgenommen die Paulinen, die nach dem Muster des dort angeführten Verzeichnisses von Clemens folgen.

7. Gregor von Tathew kennt in seinem Werk „Buch der Fragen“ 4 Ev. Offb. Dorm. (Johannis), Apg., 7 Kath., 14 Pauli, III Kor. und einen Brief von Thaddäus. Unter diesem Thaddäus kann der katholische Brief des Judas nicht gemeint sein, weil er in den katholischen Briefen schon ausdrücklich genannt wird, es handelt sich hier sehr wahrscheinlich um die Kanones dieses Apostels, wie Arak'el von Siünik', in seinem Gedicht zum Ausdruck bringt.

8. Arak'el von Siünik' gibt ein Verzeichnis in Gedichtform wieder. Die Reihenfolge verrät eine okzidentale Richtung, wie sie im 13. Jahrhundert in den Vulgata-Handschriften vorkommt.

9. Stephanus Dzik's Verzeichnis unterscheidet sich von Zohrab nur dadurch, daß Offb. und Dorm. gleich nach der Apg. angeführt werden und die Paulinen vor den Kath. Briefen stehen.

10. Im armenischen Missale-Lektionarium werden alle neutestamentlichen Bücher, außer Offb., gelesen. Es gibt zwei verschiedene Lektionarien, das alte oder sogenannte hierosolymitanische und das neue

von Gregor Martyrophil. Eine kritische Ausgabe des armenischen Lektionars fehlt noch eine auch etwas mehr eingehende Untersuchung desselben. Es ist deshalb sehr schwer, aus diesem Lektionar Richtlinien für den ursprünglichen Aufbau der heiligen Bücher zu entnehmen, obwohl dies sehr vorteilhaft wäre, weil das alte Lektionar die ursprünglichste Form und Reihenfolge der Bücher enthalten dürfte.

11. Die in späteren Jahrhunderten angeführten Autoren, wie der Katholikos Azarias und die Übersetzung der Bischofsweihezeremonie enthalten die heutige Vulgata-Reihenfolge bzw. die des 13. Jahrhunderts.

II.

1. Evangelien: Math., Mark., Luk. Joh. Diese, bei den armenischen Autoren ausschließlich befolgte Reihenfolge bekräftigt die Annahme von Lyonnet, daß die armenische Übersetzung des Neuen Testaments auf ein θ (= Koridethi) Exemplar und nicht, wie es Macler zeigen will, auf einen D (= Codex Bezae) Text fußt, der die Reihenfolge Math., Joh., Luk., Mark. führt. Bei Sarkawag-Mechithar und Gregor Sohn des Abas, kommt die Reihenfolge Joh., Math., Mark., Luk. vor. Es ist höchst unwahrscheinlich, hier sahidische oder memphitische Quellen zu erblicken, wie Zahn es glaubt, nachdem seine Vermutung für die Paulinen als ein Verzeichnis des Chrysostomus sich entpuppt hat. Nach einer mehr der Wahrscheinlichkeit entsprechenden Ansicht könnte die ganze

Begebenheit von Sarkawag selbst ausgedacht sein, um besser zwischen den apostoli (Joh., Math.) und apostolici (Mark., Luk.) unterscheiden zu können. Es ist nicht ausgeschlossen, daß Johannes nur deshalb vorangestellt wird, weil, wie es Gregor, Sohn des Abas, sagt, Johannes sein Evangelium „Im Anfange“ vor der Schöpfung beginnt. Bei Gregor wird Johannes sonst immer als der vierte Evangelist genannt.

Im Lektionarium beginnt die aufeinanderfolgende Lesung der Evangelien mit dem Weißen Sonntag. Als erster wird Johannes gelesen. Hier dürfen wir nicht die Reihenfolge Joh., Math., Mark., Luk. vermuten, weil die Messe nur ein Teil der täglichen kirchlichen Zeremonien ist. Somit ergibt sich die Tatsache, daß die Evangelien Math. und Mark. im Vesper des Vorabends und Lukas im Matutin gelesen werden. Nach armenischer Zählung wird der Tag vom Tagesanbruch bis zum folgenden Morgen gezählt, daraus ist zu schließen, daß die Zeit vom Weißen Sonntag bis Pfingsten von den Armeniern als eine große Festzeit gefeiert wurde, weil nur anläßlich der größten Feste die Vorabende zu dem kommenden Tag hinzugerechnet werden.

2. Apostolici.

A. Die Apostelgeschichte steht an den verschiedensten Stellen:

1. Apg. Kath.
2. Ev. Kath. Apg.
3. Ev. Kath. 14 Pauli, Apg.
4. Offb. Apg.
5. Dorm. (Dormitio Joannis). Apg.
6. Keine Apg.

Nr. 1 ist sehr verbreitet, erst vom 13. Jahrhundert an treten die anderen Abweichungen auf.

B. Briefe.

a) Die Katholischen Briefe:

1. Kath. Pauli.
2. Pauli, Kath.
3. Kath. und Pauli untereinander gemischt.
4. Ev. Kath.

Nr. 1 hat den Vorrang.

Die katholischen Briefe untereinander.

1. Jak., Petr., Joh., Jud.
2. Petr., Joh., Jak., Thadd. (= Jud.)
3. Petr., Joh., Jak. (Jud. fehlt)

Außer Nr. 1 sind die anderen ausnahmslos späteren Ursprungs.

b) Paulinen.

Die Zahl der Paulinen wird meistens mit 14 angegeben, manche zählen 15, wodurch III. Kor. auch mitgerechnet wird. Es kommt auch vor, daß die Paulinen schlechthin „die Vierzehn“ genannt werden.

a) Stellung.

1. Kath. Pauli.
2. Ev. Pauli.
3. Offb. Pauli.
4. Dorm. Pauli.

Nr. 1 kommt am meisten vor.

β) Untereinander.

Die den Gemeinden geschriebenen Briefe haben den Vorrang vor den Privaten. Somit:

Röm., I. Kor., II. Kor., Gal., Eph., Phil., Col., I. Thes., II. Thes., Hebr., I. Tim., II. Tim., Tit., Phile.

Das chronologische Verzeichnis von Georg Kal, Sarkawag und Chrysostomus ist:

I. Thes., II. Thes., I. Kor., II. Kor., Röm., I. Tim. Hebr., Tit., Gal., Eph., Phile., Kol., Phil., II. Tim.

Georg Kal vertritt die Meinung, im Gegensatz zu Chrysostomus, daß der Hebräerbrief vor I. Tim. geschrieben sei. Die Ausgaben von Oskan, sowie die von Wien, führen zu Unrecht das bei den Armeniern nie eingebürgerte Vulgata-Verzeichnis an, wodurch der Hebräerbrief an die letzte Stelle gerückt wird.

Im Lektionarium wird der Brief Philemon nicht nach der Reihenfolge, sondern am Gedächtnistage von Blasius und Onesimus gelesen.

C. Der Brief der Korinther und die Antwort Pauli werden in der ältesten arm. Übersetzung ganz bestimmt zu den kanonischen Schriften dazugerechnet worden sein, erst als man ihn im Euthalianischen Verzeichnisse nicht vorfand, wurde er als nichtkanonisch abgesondert, er blieb aber immer als authentisch bestehen. Man findet ihn darum sehr oft hinter dem I. Kor., oder hinter den Paulinen. Der III. Kor., wurde noch im 13. Jahrhundert in der Messe gelesen, wie aus einer Handschrift aus dem Jahre 1256 ersichtlich ist.

3. Die Offenbarung des hl. Johannes.

Wir wissen nicht, welche Rangordnung die erste Übersetzung dieser Schrift (wenn

überhaupt dies stattgefunden hat) innegehabt hat. Die von Fr. Mourad herausgegebene zweite(?) Übersetzung stammt aus einer Homilien-Sammlung, wodurch man keinen Schluß für eine Reihenfolge ziehen kann. Die dritte (zweite?) Übersetzung von Nerses v. Lambron, welche heute gebraucht wird, finden wir meistens am Schluß der apostolischen Briefe. Es kommen auch folgende Abweichungen vor:

1. Offb. Ev.
2. Ev. Offb.
3. Apg. Offb.
4. Kath. Offb.
5. Euthalius, Offb.
6. III. Kor. Offb.

4. Dormitio Joannis wird immer dort der Offb. angeschlossen, wo auch die Offb. ihren Platz ändert.

5. Euthalius' Schlußwort der Prologen. Diese Schrif gehört eigentlich nicht zu den hl. Schriften, aber sie ist so verbreitet gewesen, daß sie selbst in der Messe am Vortag zu Pfingsten gelesen wurde. Euthalius folgt immer dem katholischen Brief Jakobs.

ԳԻՈՇ: զուգից: Փք. 1.—:

ԳԻՈՇ: զուգից: Փք. 1.—:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0379516

